813869
5.11.43.

THE

PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA STUDIES

Edited by

Dr. M. D. SHASTRI

VOL. X.

GOVERNMENT SANSKRIT LIBRARY,
BENARES.

1938

(Price Rupees five for each volume).

XXX (B)
10 (a)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

5-11-43.

93
224

XXX
B
10(a)

SARASVATI-BHAVANA
BENARES

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA STUDIES

EDITED BY
M. D. SHASTRI

Vol. X.

Printed by Rameshwar Pathak, at the Tara Printing Works, Benares and published under the authority of the Government of the United Provinces by the Superintendent of the Government Press, Allahabad.

GOVERNMENT SANSKRIT LIBRARY,
BENARES.

1938.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सरस्वती भवन
दि. : 8 | 3860.
आगमन संख्या 82 / 2248

015x
G 8.10 XXXB
10(a)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CONTENTS.

Papers	Pages
1. THE CONCEPTION OF PHYSICAL AND SUPERPHYSICAL ORGANISM IN SANSKRIT LITERATURE, by Gopinath Kaviraj ...	1—20
2. SOME ASPECTS OF THE PHILOSOPHY OF ŚĀKTA TANTRA, by Gopinath Kaviraj ...	21—29
3. A SHORT NOTE ON TATTVASAMĀSA, by Gopinath Kaviraj	30—34
4. HISTORY OF THE WORD ĪŚVARA AND ITS IDEA, by Mangal Deva Shastri ...	35—56
5. SPORTS AND GAMES AS REFERRED TO IN SANSKRIT LITERATURE, by Anant Shastri Pharke	57—98
6. OBJECTS OF OFFERINGS IN THE ŚRAUTA SACRIFICES, by A. Chinnaswami Shastri	99—112
7. AGRICULTURE IN THE VEDAS, by S. N. Jharkhandi	113—123
8. AN ENQUIRY INTO THE NATURE OF SPEECH, by Haran Chandra Bhattacharya.	124—132
9. DEITIES AND OBJECTS OF OFFERINGS IN THE S'RAUTA SACRIFICES, by Bhagavat Prasad Mishra	133—142
10. A COMPARISON OF THE ṚGVEDA-PRĀTIŚĀKHYA WITH THE PĀṆINIAN GRAMMAR, by Mangal Deva Shastri	143—161
11. KIRTI KAUMUDI AND ITS AUTHOR, by Santimoy Banerjee	162—181
12. THE SAKTI SŪTRA ASCRIBED TO AGASTYA, by Mangal Deva Shastri	182—192

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

I—The Conception of Physical and Superphysical Organism in Sanskrit Literature

By M. M. GOPI NATH KAVIRAJ, M. A.

The doctrine of a hyper-physical body, over and above the physical organism with which we are familiar, has from times immemorial been known, not only to the mystics and saints but even to the philosophers of all countries. But the question does not seem to have received the attention which from its interest and importance it really deserves. A deep and close search into the contents of the ancient and mediaeval literature would serve to show that there are ample literary data for preparing a consistent account of this doctrine. The following brief paper attempts to present some aspects of this doctrine with special reference to the religio-philosophical literature of India, illuminated by the personal experience of yogins.

But before proceeding into a discussion of the superphysical body it would be well to speak a few words on the physical body with which in its dense earthly form we are generally familiar. In its usual connotation the physical body represents the outcome of a process of organisation of physical matter.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

This process of organisation is a gradual one. It is believed that the Principle of Life (चिद्वीर्य) being infused into Matter acts as a stimulus. Matter, informed with this principle, responds to it in the form of a Yoni corresponding to the principle concerned. The Principle of Life is fundamentally one and indivisible but holds within it germs of multiplicity. In the same way the Great or Universal Yoni is Unitive, but in it is involved a countless variety of forms. The inter-relation between Liṅga and Yoni helps to bring into manifestation a series of mutually related *Liṅgas* and *Yonis*, arranged in an ascending order of gradual perfection of structure and function. What the exact number of these creative matrices (yonis) is or whether there is a fixed number at all remains an undecided question. The statement in the Purāṇas and in other parts of ancient literature that there are in all eight million and eighty-four thousand yonis intervening between the earliest form of organised life and its most perfected manifestation in human form is a vague assertion based apparently on the association of the mystic number '84'*.

---

* There are different ways of computing the number of births in each of the main divisions of life. The Garuḍa Purāṇa (Ch. II) speaks of the four Yonis, each of which comprises 2 million and 10 thousand sub-species.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

But whatever the exact number might be it was believed by the ancient Indian thinkers that the attainment of human form was the result of a very slow and tardy process of natural evolution. The entire scale of biological development was subjected to a careful examination, on which certain well-marked genetic characteristics were discovered and a working classificatien of the species based on these characteristics was arrived at. The number of these main classes is usually held to be four and this quardruple division has become practically established.

एकविंशति लक्षाणि ह्यण्डजाः परिकीर्तिताः ।
स्वेदजाश्च तथैवोक्ता उद्भिज्जास्तत्प्रमाणतः ॥
जरायुजाश्च तावन्तो मनुष्याद्याश्च जन्तवः ।
सर्वेषामेव जन्तूनां मानुषत्वं सुदुर्लभम् ॥

(Quoted in Bengali Viśva Kośa, Vol. 16. ? p. 89).

But the Bṛhad Viṣṇu Purāṇa and the Karma-vipāka refer to six Yonis as **जलज, स्थावर, कृमि, पक्षी, पशु** and **मानुष**. To these Yonis the former work assigns 9, 20, 11, 10, 30 & 4 lakh varieties respectively. These figures are somewhat differently stated in the Karma Vipāka, viz. 9, 30, 10, 11, 20 & 4 making up the total into 84 and *not 83*, as in the other book. Vidyāraṇya in his Anubhūtiprakāśa (1. 56), in the section on Ait. Up., speaks of 84 lakh yonis as

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

a classical fact. Charaka (Śārīra° III. 23), Śaṅkarāchārya (in Prapañchasāra I) and other old writers always accepted this division, on the assumption that the principal yonis are four in number. There is no doubt that the human form is considered to be the consummation of all forms in the natural kingdom. The evolutionary process is bound to result in greater and greater perfection in the form evolved. In terms of the Taittirīya Upanishad it is the Annamaya Kośa which appears first. In the lowest form of the animal world this is the only Kośa which predominates, the other Kośas remaining dormant. In the next higher grades of the animal world the Prāṇamaya Kośa also asserts itself. And so on till the Manomaya Kośa is evolved and the organism assumes the human form. It is after a prolonged period of continuance in this field that the Vijñānamaya Kośa comes out. The Ānandamaya Kośa however appears last of all and perfects the form. But it should be borne in mind that the first or the Annamaya Kośa alone is the physical body with which we are immediately concerned. The gradual perfection of this body therefore means that as it advances from the lowest sub-human type to the human configuration it gets more and more complex with the infusion of the higher principles.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

There are divergent opinions, however, in regard to the meaning of the term Yoni referred to above*. Praśastapāda in his Padārtha dharma Saṅgraha speaks of earthly bodies as Yonija and Ayonija, and Śrīdhara explains in this connection the meaning of the term 'Yoni' as "union of Śukra and Śonita" (शुक्रशोणितसंनिपात). The Yonija bodies from this point of view would be those which are sexually born and the Ayonija the others which are not so produced. This is of course a narrow view. But the more liberal standpoint is represented by the view of the Buddhist teacher, Vasubandhu, who considers Yoni as the only matrix of generation of life, so

---

* The Chhānd. Up. (VI. 3. 1) says : तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति— अण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति । This employs the term बीज instead of योनि as the source of animal variation, and this is held to be threefold. But Bādarāyaṇa (Ved. Sut. 3. 1. 21) observes that the third type, viz. Udbhijja, includes संशोकज (संशोक = स्वेद, Ratnaprabhā) type (तृतीयशब्दावरोध). Śaṅkarāchārya points out here that Udbhijja is of 2 kinds—viz. स्थावर and जङ्गम — the former meaning plants and latter the स्वेदजs. The word उद्भिज्ज, according to him, means भूम्युदकोद्भेद which is common to hoth kinds, though the two kinds are mutually distinct. Hence the 4 kinds mentioned in Aitareyaka are also correct. The Ratnaprabhā points out that plants issue forth from earth, whereas the Svedajas (यूकादि) from water : भूमिमुद्भिद्य जायते वृक्षादिकं, उदकमुद्भिद्य यूकादि जङ्गममिति भेदः । Sureśvarā-

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

that in his opinion there can be no such thing as an ayonija body. The a-sexually generated bodies which in common parlance are known as ayonija—be they of celestial beings or of infusoria—are also recognised as Yonija in the Abhidharma Kośa. The view of Vasubandhu is really the accepted doctrine of the Buddhist Schools and is found even in the Pali Canonical literature.

What is the bearing of Yoni on the development of a particular form? The question is answered by Charaka, though only in a partial manner. He says (Śārīrasthāna, III. 23) that the difference of Yoni is ultimately based on the difference of collocation of parts or configuration (*ākāra* or *saṃsthāna*). Differences in collocation being of a great variety, variation in the origin of species calls for no explanation. Judged thus, the Yoni would correspond to a mould into which the germinal and other fecundating

---

chārya in his Vārtika on Dakṣiṇāmūrti Stotra speaks of 4 kinds of Jīvas in this order, viz. उद्भिद, स्वेदज, अण्डज and जरायुज। This is in order of ज्ञानादिवृत्तितारतम्य. The Śiva Gītā (8. 2) also refers to this fourfold class of Yoni. The Sāṅkhya Sūtra (5. 111) recognises the 4 Yonis and notes that the origin of bodies may be different also. Among the different kinds of bodies he mentions संकल्पज e. g. the bodies of Manu &c, सांसिद्धिक e. g. those produced through Mantra, Auṣadha &c.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

particles (गर्भकरा भावाः) fall (आसेचन). This is of course for egg-born and uterine creatures. The Yoni in such cases serves as the *bimba*, whereas the form evolved, i. e. the body produced, is its reflected image (cf Charaka, Śārīrasthāna, III. 24). Chakradatta notes (Ibid): समुदायात्मकः सन्निति यद्यपि समुदायजन्यः तथापि योनिरूपकारणमहिम्ना स्वयोनिसदृश एव भवति नान्ययोनिसदृशः । It is asserted that the male seed (बीज) contains in it parts which form the different components (aṅgas and pratyaṅgas) of the resulting body : मनुष्यबीजं हि प्रत्यङ्ग-बीजभागसमुदायात्मकं स्वसदृशप्रत्यङ्गसमुदायरूपपुरुषजनकम् ।

Uniformity in a species is therefore due to sameness of Yoni (Chakradatta, Śārīrasthāna, III. 25).

The first kingdom is represented by what Śaṅkarāchārya calls by the name of *sthāvaras* (Prapañchasāra 1.64), which include plants, herbs, trees and other kinds of life. Being the results of organisation of matter they are generally looked upon, and rightly, as bodies possessed of life and consciousness (cf. Bṛh. Up. III. 9; Śaṅkara Miśra on Vaiś. Sut. 4. 25). And as such they are deemed as vehicles through which pleasure and pain may be experienced (भोगायतन). But Udayana observes in the Kiraṇāvalī (p. 57) that though in their case the fundamental characteristic of a body can not be questioned it is relatively insignificant, in consequence of the fact that they have a very dull and dormant consciousness (अतिमन्द अन्तःसंज्ञ).

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

Similarly Manu (1. 49) also notes this very fact, when he says that trees have a dormant consciousness and feel pleasure and pain—अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः . This is exactly the view of the Bhāgavata (3.10.19–20),* Śaṅkara Miśra in his Upaskāra on the Vaiśeṣika Sūtra 4. 25, Guṇaratna in the Ṣaḍdarśana Samuchchaya vṛtti † and Chakrapāṇi Datta in the Bhānumatī ‡ . Mādhavāchārya in the Vivaraṇaprameya Saṇgraha (p. 185) says that the trees, though devoid of sense golakas, have sensations (विषयोपलम्भ) and are not insentient and that therefore to cut them is looked upon as injury (हिंसा) in the Veda, thereby implying that they are living (प्राणि).

* The Bhāgavata speaks of six species of plants, viz. (i) *vanaspati*, which bears fruits without flowers, (ii) *osadhi*, which dies as soon as the fruit is ripe, (iii) *latā* or creepers, (iv) *tvaksāra*, e. g. bamboos, (v) *virudh* or hard creepers and (vi) *druma* which fructifies after flowering. The explanation here adopted of the name is according to Śrīdharāchārya. All these are described as 'उत्स्रोतसः तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः' which implies that plants take nutrition in the lower part which courses upwards, have a stupefied consciousness and possess an organic and unmanifested tactile sense. Mr. G. P. Majumdar's rendering of अन्तःस्पर्शा as 'possessing sensation of touch' (Vanaspati, p. 58) leaves unconsidered the specific significance of the term "अन्तः" ।

† अतः पुरुषशरीरतुल्यत्वात् सचेतनो वनस्पतिः ।

‡ वृक्षास्तु चेतनावन्तोऽपि तमसाच्छन्नज्ञानतया शास्त्रोपदेशविषया एव।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

That plants have life and consciousness and that as bodies they exhibit signs of growth, sensitiveness to stimulii, decay, disease and death and have respiration, sleep and waking, was recognised in India from the earliest times*.

It is therefore curious to note that Praśastapāda (p. 28) does not recognise the body of plants. He divides earthly objects (विषयाः) as threefold, viz. (i) earth proper (मृत्), (ii) stone (पाषाण) and (iii) immoveables i. e. plants (स्थावर). Under the last are included grasses (तृण e. g. उलप etc.), herbs (औषधि e. g. गोधूम), trees (वृक्ष or those which bear flowers and fruits e. g. कोविदार), creepers, shrubs (gulmas), vanaspatis (e. g. Audambara), avatānas (or viṭapas e. g. Ketaki, Bijapura, etc), etc.

The Jain views on this question approximate more to the orthodox position than to the personal opinion of Praśastapāda †, for they consider the *sthāvaras* as

* For a detailed treatment see G. P. Majumdar, Vanaspati, pp 27–65.

† It appears to be Praśastapāda's personal opinion, for even Udayana who commented on him was not able to reconcile himself to this viewpoint. Udayana plainly says (Kiraṇāvalī, pp. 57, 58) that plants have bodies. Śrīdhara (p. 35) defines Sthāvara as implying absence of voluntary movement (स्वेच्छा-धीनचेष्टा), which exists in all the earthly objects in common

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

possessing bodies. In the Jain literature five different kinds of *sthāvara* bodies are described. These embrace the four elemental bodies corresponding to the four primary elements (earth, &c.) and the vegetable body. These bodies have only the sense of touch. There is a sixth kind of body also, known as *trasa*, which has from *two* to *five* senses developed.

The next grade of evolution in Yonis is represented by the Svedajas, a class of insects produced from sweat or moisture. The Vahni Purāṇa (chapter on Kāśyapīya Vaṃśa) observes that there are different species of these creatures, e. g. some (viz. mosquitos, etc.) produced from sweat (स्वेद) and impurities (मल) of men, some (viz. ants &c.) growing in soil drenched by the fresh waters of the rainy season (नवमेघप्रसिक्तायाम्). घुणs produced from wood and पुत्तिकाs from seminal vikāras are other instances of this class of animal life (vide Śabda Kalpadruma, *s.v.* Svedaja). The Prapañchasāra (1. 66) defines Svedaja thus: स्वेदजः स्विद्यमानाभ्यो भूरग्न्यद्भ्यः प्रजायते ।

The commentator to the Abhidharma Kośa (III.8–9) refers to human beings who were of this category,

---

and differentiate sthāvaras from the other 2 viṣayas, thus: तयो रूपान्तरस्यापि सम्भवादनेन रूपेणाभिधान न कृतम् । Vāchaspati Miśra, in the Ny. Vār. Tāt., p. 148, also shows Praśastapāda's view that plants are not Śarīras.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

e. g. Māndhātā, Charu, Kapolamālinī, Āmrapāli, etc.

The third grand division includes those creatures which are born of eggs, viz. birds, reptiles etc. The commentator to the Abhidharma Kośa (III. 8–9) notes that in exceptional cases men too are egg-born. He cites the cases of the *theras* Śaila and Upaśaila, who are reported to have been born from the eggs of krauñcha birds. Such was also the case of the 32 sons of Viśākhā, the mother of Mṛgāra and of the 500 sons of the king of Pañchāla.

The highest class is that of the Jarāyuja species, including lower animals and men. The Śiva Gītā says (Ch. VIII. 5-6) that जरायु is the name of uterus (सूक्ष्मा स्त्री-चर्मावृतिः) and that as the union of śukra & śoṇita takes place within this the garbha is called Jarāyuja.

The physical body, in its usual form, is generated by the process of sexual reproduction. But there are bodies equally physical which are known to be a-sexual. The Sānk. Sūtra 3. 7–मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरन्न तथा- shows that a स्थूल body is usually sexual, but may be a-sexual also. These a-sexually generated bodies may be super-human, human and sub-human. As to the process of sexual genesis we shall speak later. Among the a-sexual beings of the first class may

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

be mentioned the gods, the ṛṣis and the hell-beings. These bodies are produced directly from the atoms combined under the influence of dharma and adharma (Praśastapāda, pp 28-29; see also Bhāmatī under Brahma Sūtra 1. 3. 27). These bodies may have a particular element predominant in them, so that some of them are earthly, some are watery, some fiery and some aerial. The earthly forms exist on planes where earthly matter prevails, whereas the other forms belong to the planes of watery, fiery and airy matter. But it should be remembered, says the Vaiśeṣika, that each of the non-earthly types has an admixture (उपष्टम्भक) of earth element also, without which it would not be capable of experiencing pleasure and pain. (Cf. Kiraṇāvalī, p 71.) The hell-beings too belong to this class and their bodies persist till the end of the Kalpa. The intermediary transmigratory bodies (अन्तराभवदेह) of beings after death and before re-birth are also a-sexual. The pretas may be sexually born of Jarāyu and may also be non-sexual*. Men are usually sexually generated and jarāyuja. But

---

* In the Peta Vatthu (1. 6) there is a discourse in which a female preta is said to have told Maudgalyāyana that she produced 5 sons a day and ate them up and yet she had no satisfaction. This shows that pretas which are jarāyuja also exist. According to some निजझामतन्हिक pretas are exclusively a-sexual.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

there are human bodies which are a-sexual. In the beginning of the Cosmic Cycle the human body is believed to have been of this class. The commentator to the Abhidharma Kośa refers plainly to this fact. Cf. the A. K. Kārikā III. 96—प्रागासन् रुपिवत् सत्त्वाः। Udayana, in his Nyāya Kusumāñjali (under II. 2) also alludes to this in the following words: यथा हि वृश्चिकपूर्वकत्वेऽपि वृश्चिकस्य गोमयादाद्यः, तण्डुलीयकपूर्वकत्वेऽपि तण्डुलीयकस्य तण्डुलकणादाद्यः, वह्निपूर्वकत्वेऽपि वह्नेररणेराद्य; एवं क्षीरदधिघृततैलकदलीकाण्डादयः । तथा मानुषपशुगोत्राह्मणपूर्वकत्वेऽपि तेषां प्राथमिकास्तत्तत्कर्मोपनिबद्धभूतभेदहेतुका एव । The mentally born physical bodies, human or othewise, which are described in the Purāṇas, were all a-sexual. (Cf Udayana— पूर्वं मानस्य एव प्रजाः समभवन् Ny. Kus. II under verse 3). The bodies of Droṇa, Dhṛṣṭadyumna Sītā, Draupadī, &c. were also a-sexual. Śaṅkarāchārya refers to them as instances of अयोनिज bodies in his commentary on Vedānta Sūtra 3. 1. 19, noting that Droṇa's body was unisexual and that Dhṛṣṭadyumna's body was not even such. There is another kind of human body which has to be classed under a sexual. It is the Nirmāṇakāya of the Yogin or of God. It may be regarded as both physical and superphysical. It is the body assumed by the Lord or by an Adept of an exalted order to teach wisdom to mankind.*

---

* Cf. Nyāya Kusumāñjali, I— क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टो निर्माणकायमधिष्ठाय संप्रदायप्रद्योतकोऽनुग्राहकश्च । It is also called Nirmāṇa

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

This body or mind is free from the impurities incidental to an ordinary body or mind, however miraculously produced. Without such a body no धर्मोपदेश is possible.

The bodies produced from parents through sexual action are as a rule naturally defiled Such bodies are usually dominated by Kāma, though we should remember that there may be exceptions when kāma is held in check and being firmly controlled may be regulated by higher considerations. The culture of Brahmacharya is intended to purify kāma and bring it under sway. If its expression is deemed necessary it may by an act of will be called into existence and made to function. Thus we conclude that there are two possible types of physical body born of parental union: (i) Pure and undefiled body, where the parents are free from erotic influences, and (ii) impure body as is usually known. Regarding the former type Udayana hints in the following line: पूर्वं हि मानस्यः प्रजाः समभवन्, ततोऽपत्यैकप्रयोजनमैथुनसंभवाः, ततः कामावर्जनीयसन्निधिजन्मानः, इदानीं देशकालाद्यव्यवस्थया पशुधर्मादेव भूयिष्ठाः

Chitta in view of the fact that this Kāya and Chitta are mutually convertible. It is said that the great Ṛṣi Kapila appeared before his disciple Āsuri in this body and explained to him the mysteries of the Ṣaṣṭitantra. Cf. आदिविद्वान्निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद्भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाच। Yoga Bhāṣya under Sūtra 1. 25.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

(Ny. Kus. II. 3)*. The garbhādhāna and other purificatory rites recommended in Dharma Śāstras &c. are meant to help in the production of an uncontaminated physical body.

---

* The Yoga school recognises several other means (besides Yoga or Samādhi) by which such a body or chitta may be assumed, e. g. birth in a peculiar species (जन्म), potency of herbs (ओषधि). penances (तप:), mantra (मन्त्र), etc. But none of these bodies is free from Karmāśaya. And there can be no teaching of divine wisdom through a body which is essentially impure The will-born (संकल्पज, e. g: Manu) and natural (सांसिद्धिक, produced through mantra, ausadha &c.) bodies mentioned in Sāṅkhya Sūtra 5. 11 come under the category of Nirmāṇakāya mentioned in Yoga Sūtra 4. 1. But the question is: Does the will-born (संकल्पज) class coincide with the 'meditation-born' (ध्यानज) type of Patañjali ? The latter class has अस्मिता for its basis. The Buddhists also have their theory of Nirmāṇakāya. The Mahāsaṃghikas and the Vetulyakas hold that the so-called historical Buddha or Śākyamuni was only a phantom (निर्माणकाय) of the transcendental Buddha (लोकोत्तर) and was an उपपादुक or a-sexually born. They say that the Rūpakāya of the transcendental Buddha is eternal, unlimited and pure (अनास्रव), always in Samādhi, never sleeping or dreaming, all-knowing and always enlightening sentient beings. The historical Buddha is only an appearance of Him at will. The Nirmāṇakāya is assumed for rendering service to worldly beings. The Mahāyāna Sūtrālaṅkāra, the Vijñaptimātratā siddhi, the Abhisamayālaṅkāra kārikā. the

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

The usual sexual act being prompted by passion &c can not but generate unclean bodies. This being assumed as the norm of the present age the doctrine of original sin in its physical sense becomes intelligible. Such defiled bodies, unless thoroughly purified, are believed to be unable to serve as vehicles of an illuminated chitta. In other words, so long as a person identifies himself with such a body he can not obtain knowledge (ज्ञान). For the chitta must be freed from the body so that both may be rendered pure, whereupon illumination follows. Śrīdhara in the Nyāyakandalī observes (p. 54) that a person with a defiled body such as is described above is unable to recollect his

---

Laṅkāvatāra etc. all affirm this great truth. But it is believed that the Nirmāṇakāya is not meant for beings of all grades. The Vijañapti° says that it appears for śrāvakas, pṛthagjanas, pratyeka-buddhas and those bodhisattvas who are not in one of the 10 bhūmis both in pure and in impure lands. The Abhisamayālaṅkārakārikā also holds that the Nirmāṇakāya appears for śrāvakas and bodhisattvas not in bhūmis and that the actions of Nirmāṇakāya are transcendental (असंसार), because they are associated with a body which is related to the Real Kaya or Svabhāvakāya. It describes the 37 purificatory actions i. e. the 37 steps through which the N. Kāya passes (N. Datta—Aspects of Mahayana Buddhism, p. 116). The Laṅkāvatāra regards the N. Kāya as free from Kriyā and Saṃskāra and endowed with bala, abhijñā and vaśitā.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

experiences in the past lives owing to the abolition, or suppression, of Saṁskāras in consequence of great pain due to गर्भवास &c. But those whose birth is non-sexual, e. g. the Prajāpati, Ṛṣis, Manus and the mind-born ones, remember every thing experienced in prior Kalpas*: योनिजशरीरो हि महता गर्भवासादिदुःख-प्रबन्धेन विलुप्तसंस्कारो जन्मान्तरानुभूतस्य सर्वस्य न स्मरति । ऋषयः प्रजापतयो मनवस्तु मानसा अयोनिजशरीरविशिष्टादृष्ट-संबन्धिनो दृष्टसंस्काराः कल्पान्तरानुभूतं सर्वमेव शब्दार्थव्यवहारं सुप्तप्रतिबुद्धवत् प्रतिसन्दधते, प्रतिसन्दधानाश्च परस्परं बहवो व्यव-हरन्ति । तेषां व्यवहारात् तत्कालवर्तिनां प्राणिनां व्युत्पत्तिः तद्-व्यवहाराश्चान्योन्यमित्युपपद्यते व्यवहारपरम्परया शब्दार्थव्युत्पत्तिः ।

---

* Suśruta (शारीर° II. 57) notes that even ordinary men may recollect past lives. But this is consequent on self-purification: भाविताः पूर्वदेहेषु सततं शास्त्रबुद्धयः । भवन्ति सत्त्वभूयिष्ठाः पूर्व-जातिस्मरा नराः । Here the word पूर्वदेह means bodies which have passed away. भाविताः— those whose minds are purified (भावित) by शास्त्रभावना. Chakradatta also observes: योनियन्त्रपीडायामपि हि उद्भूतेन तमसा विप्लुतं मनो नातिक्रान्तजन्मगतं स्मरति, यस्तु उद्भूतसत्त्वः तमसा नाभिभूयते स स्मरत्येवातिक्रान्तजन्मानुभूतम् (Charaka, Sārīra° III–19). The Garbha Upaniṣad (Sect. 5) observes that the fœtus in the 9th month recollects its previous birth and realises good and evil action: (नवमे मासि) पूर्वं जातिं स्मरति, शुभाशुभं च कर्म विन्दति. But when it comes out of the womb it feels extreme pain and under the touch of Vaiṣṇava Vāyu forgets its past memory and the past actions : अथ योनिद्वारं सम्प्राप्तो यन्त्रेणापीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृष्टस्तदा न स्मरति जन्ममरणानि न च कर्म शुभाशुभं विन्दति (Sect. 7).

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

Udayana also draws a distinction between the bodies of gods* who are with three states, living through several manvantaras, with unwinking eyes, moving through space, going about at will (कामगाः) and having three eyes, four arms &c. and those of men who have *ten* states, live a hundred years, are with rolling eyes (परिभ्रमच्चक्षुषः), move on earth, have their movements obstructed and are with two eyes and two arms (Kiraṇāvalī, p. 55). It is for this reason that higher beings, when they choose to come down for teaching wisdom to mankind, generally prefer bodies which are not sexually generated †. The immaculate conception of Virgin Mary may be cited as an illustration. The Bodhisattvas are not born and do not grow in the womb like an ordinary mortal nor are they defiled by the impurities of the womb (Mahāvastu 1, p. 143; II, pp. 14-15, 16, 20)‡.

---

* The Śiva Gītā (8. 12) says that the bodies of gods and ṛṣis are mental (मानस), springing, as the Com. notes, from the Mind (मनः) by virtue of yogic power.

† Cf. Gītā (4. 9): जन्म कर्म च मे दिव्यम् ।

‡ The Lalita Vistara refers to a रत्नव्यूह in which the bodhisattva lives in the mother's womb. The Abhidharma Kośa (3. 9) speaks of उपपत्तिवशित्व of bodhisattvas i. e. power of choosing the manner of their birth.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

Besides, ordinarily it is difficult to retain consciousness when entering the womb, when staying there and when coming out of it. Some people retain consciousness when entering the womb, but lose it afterwards when they stay there or come out of it. Others retain consciousness when entering and when staying, but lose it when they come out. The more fortunate people however retain consciousness always (Sampasādaniya Suttanta, Dialogues of the Buddha, III, pp. 98-9).

Among the sub-human species which are non-sexual in birth we might mention the infusoria (क्षुद्रजन्तवः), e. g. gnats, mosquitoes, &c. (दंश, मशक). * These are known as bodies of pain (यातनाशरीर) (Praś. Bhā. pp. 28-29). The Commentator to the Abhidharma Kośa speaks of Śalabha &c. produced in the beginning of the rainy season as instances of this type of creatures. According to Chakradatta (Charaka, शारीर° III. 12) स्वेदजs (e. g. mosquitoes), उद्भिज्जs (plants) and भेकs (frogs) are born without a mother. Does it mean that the sperm-cells of these classes can develop into new organism without fusion or fertilisation ?

---

* Modern Science regards as a-sexual reproduction the division of simple organism (e. g. Amoeba) into two or more parts. The purely vegetative reproduction of plants (bulbs, cuttings &c.) are also a-sexual.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

Vāchaspati Miśra in the Bhāmatī (1. 3. 27) refers to स्वेदज and उद्भिज्ज creatures as a-sexually generated.

The sexual origin of physical body is of course well known. These bodies may be of men or of sub-human creatures. All sub-human forms however are not sex-born, but only the जरायुज and अण्डज ones according to Chakradatta (Charaka, शारीर॰ III. 12), though some of the अण्डजs too do not need a father: अण्डजास्तु मत्स्यादयः पितरं विनापि ऋतुविशेषप्रात्यैव भवन्ति*. That is, in the case of the latter the type of reproduction is what would be called parthenogenesis, wherein the eggs develop without any fertilisation †.

Śaṅkarāchārya speaks of बलाकाs as such: बलाकापि अन्तरेणैव रेतःसेकं गर्भं धत्त इति लोकरूढिः (under Ved. Sut. 3. 1. 19). It is said that the females of these birds drink the tears of males and conceive (see Śatapatha Brāhmaṇa translated into Hindi, published from Jaipur, p. 130).

To be continued.

---

* What really happens is that fish do not copulate, but their zoo-sperms on being ejected swim about for a long time in the water until they come in contact with the eggs spawned by the female. This intermingling gives rise to fecundation and impregnation (Esoteric Anthropology, by J. L. Nichols, M. D., p. 106).

† It is well-known that the fertilised eggs of the queen bee pevelop into females but non-fertilised eggs become males.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

II—Some Aspects of the Philosophy of Śākta Tantra.

By M. M. Gopi Nath Kaviraj.

The Śākta Tantras, much like the Śaiva and Vaiṣṇava Tantras, have a philosophical background which represent the cultural view-point of its votaries. It is an important view-point, but it is unfortunate that in no regular history of Indian philosophy or compendium of like nature it finds any place. It is high time that scholars interest themselves in this neglected subject and endeavour to bring out the salient features of the system. The following lines are intended to serve more as a suggestion than as a fixed and definite outline of the school.

The Tantras hold that the Supreme Reality or Parā Śakti, before* the manifestation of the Uni-

---

* This anteriority of the Reality in its essence to the creative process is to be regarded more as a logical than as a temporal antecedence. For creation being in sense an eternal process is co-existent with the Absolute and marks a moment in its being. The temporal process involved in creation is really a consequence brought on by the action of Time on the eternal Kalās thrown into its vortex under a transcendent influence.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

verse and the souls, remains in a state of what may be described as Quiescence or Repose, devoid as it were of the light of self-reflection implied in the nature of Chaitanya. The unmanifest universe remains then absorbed in Chaitanya, dissolved but retaining its self-existence in the form of Saṃskāra or Potentiality*. The souls too retain their individual continuity, though incapable, owing to disembodied condition, of asserting themselves as self-conscious and self-acting monads. This pre-creative state of the supreme Śakti is beyond the so-called Parā Vāk of the Yogins, which is the universal Matrix and from which the Vedas and the worlds emanate.†

---

* The Śakti Sūtra ascribed to Agastya says: चिद्वह्निः अवरोहपदे छन्नोऽपि चिन्मात्रया मेयेन्धनं प्रुष्यति । The commentator observes here in regard to the significance of the word मात्रा— "कवलयन्नपि न सावर्त्म्येन ग्रसते, अपि त्वंशेन संस्कारात्मना तत्र स्थापयति । From this it is evident that even in the state of Pralaya or Periodic Repose the universe does not disappear altogether but exists in a subtle condition, only to re-emerge in a concrete form when the subsequent creative stage sets in. In this state the souls which are not yet favoured with saving knowledge and are invested with *adṛṣṭa* continue in the chaitanya, together with the grosser and subtler elementary matters: सुषुप्तिकाले जीवस्येव पूर्वसृष्टिदशायां ये तावज् ज्ञानानुदयान्न मुक्तिसंपन्ना जीवराशयः ते तददृष्टानि पञ्चभूतानि स्थूल-सूक्ष्माणि च कार्पासबीजे पटा इव सूक्ष्मरूपेण प्रलयकालीनब्रह्मणि तिष्ठन्ति (Bhāskara Rāya, Setubandha).

† Bhartṛhari, in his Vākyapadiya speaks of a supreme

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

This Transcendent Śakti is co-eternal and consubstantial with Para Brahma which is ineffable, indescribable, unlimited and immeasurable. There is no way to reach this Transcendent State except through the Grace of the Causal Śakti or Mother of the worlds referred to above. Hence every form of spiritual discipline prescribed in the Śāstras is in the eye of Tantras a sort of propitiation of the universal Power (Cf the Śruti—नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः etc.).

The Reality as such, called in one phase by the name of Parā Śakti and in another by that of Parā Vāk, is in a sense* free from action (अक्रिय). How can the creative process then start into being out of this Entity which is by nature inactive ? The universe is made up of what in the language of philosophy is known as the *Tattvas* or ultimate

---

state which acts as an unrevealed background of the triple manifestation of the world and of what reveals it : त्रय्या वाचः परं पदम् । He refers evidently to the Parā Vāk or Śabda Brahma which *eternally* reveals the Transcendent or Para Brahma. It should be noted that this revelation does not divest the Absolute of Its transcendent character, it is never caught in time or in a psychic process.

* The expression 'in a sense' is meant to bar out the perpetual activity of the Śakti which is co-extensive with and equivalent to Eternal Rest.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

constituent of things and is verily a machine (चक्र). It is said with reference to the origin of motion and to its universal manifestation that the whole process is initiated by Will (स्वेच्छा). The universe lies merged in the Causal Power as identified with it in a mysterious way as an idea in the Mind and it continues in this condition so long as the Supreme Will does not appear and necessitate its alienation *from* and *within* the Infinite. As to when this Will arises and how, no answer can possibly be given except that it is spontaneous. As the universe rises with Will, so does it sink back during pralaya under the operation of the same Will.*

It has to be observed that when creation proceeds the causal aspect of the Absolute unfolds itself as the objective world, whereas the transcendent aspect remains fixed in itself as an indifferent, unmoved and silent witness of the play of its own Causal Power. Before creation the Causal Power remains one with the Power beyond, undivided and in a sense unmanifest. But its self-manifestation (स्फुरत्ता) begins with the manifestation and subsequent projection of the universe lying involved in it. In the technical language of the Tantras the Causal Power is called

* Cf. Ajñāvatāra: स्वेच्छयैव जगत् सर्वं निगिरत्युद्गिरत्यपि ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

Śakti or Vimarśa and the transcendent Power Śiva or Prakāśa. The two are essentially identical. What is popularly known as Chaitanya is realy due to the eternal relation between the two aspects of the Supreme Substance. This relation which never ceases may be either one of equality or of inequality. The former represents the truly Transcendent Condition (तुर्यातीत)*, and the latter the Supreme Causal Power, working in the direction of self-expression or self-concealment.

When the Parā Śakti tends to look into the Prakāśa with which it is identified i. e. into the universe which emerges into and is unified with itself, then comes into manifestation a bindu which represents the union of Śiva and Śakti (in mātrās) in equilibrium and which reflects the Chaitanaya as a Luminous Liṅga†. Technically this bindu is called Kāmarūpa Pīṭha and the Liṅga is known as Svayambhū.

---

* This corresponds partially to the Para Brahma of Vedānta, with the difference that it has स्वातन्त्र्य, whereas the latter is neutral.

† The appearance of Liṅga out of the Aliṅga is everywhere a similar process. The Sāṅkhya system conceives the Prakṛti as Aliṅga (unmanifest) and the Mahat, the "first begotten" one, as the Liṅga, which emanates from Prakṛti out of its union with Puruṣa. The origin of Liṅga-body out of the Causal body is also similar.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

Before we proceed further we wish to dwell at some length on this phenomenon which may not be clearly intelligible to persons not initiated in the secrets of Tantric Yoga. The Transcendent Śakti, which may well be called Śiva, is really something of which we can have nothing to say or think. Truly speaking, it is describable neither as Śiva nor as Śakti, though it is the source and life of both. The so-called Śiva or Prakāśa and Śakti or Vimarśa referred to above are therefore two correlated, though polarised, aspects of the same Śakti, and hence each of them is a Śakti. The Śiva aspect is known as Ambikā and the other as Śāntā. These two appear as two only when their union is not sufficiently compact. But in the event of the union being perfect the duality disappears and the resulting unit, which now is a neutral background, serves as a medium fit to reflect as it were what cannot be reflected otherwise, viz. the Transcendent.

This is the Parā Vāk and constitutes the Essence of Praṇava or Veda which is still undifferentiated. The subsquent differentiation leads to the union of Prakāśa and Vimarśa, in its further stages, as इच्छा and वामा, as ज्ञान and ज्येष्ठा and as क्रिया and रौद्री, representing three additional Pīṭhas (viz. Pūrṇagiri, Jālandhara and Uddīyāna) reflecting the Chaitanya as Vāṇa,

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

Itara and Para Liṅgas respectively. These correspond to the Paśyantī, Madhyamā and Vaikharī stages of Vāk.

In the supreme state of Parā Vāk the Universe, which in the transcendent state had been unmanifest, is apparent in Chaitanya and is in a sense identified with it, in the same way as a reflected image is one with the reflecting mirror. The Parā Śakti on this Eternal Plane has an eternal vision of this eternal universe not as an object outside of itself but as its very self. This eternal vision is therefore a self-vision of the Śakti beyond the limitations of Time, Space and Causality and is a state of Perfect Quiet and Peace. With the rise of Will sets in a commotion which projects forth a part of the universe lying so long within the Chaitanya as of its very essence. This projection is technically known as Sṛṣṭi or Creation. It happens in time; space and causal factors also begin to appear at this stage. The universe, as projected, maintains itself for a time and then returns to the Primitive Chaitanya from which it emanated. These three functions are symbolised by the three Vedas, the three constituent letters of the Praṇava and in fact all triple manifestations in Nature, and are graphically represented by a triangle*. The centre point of this

* The three sides of this triangle stand for 3 kinds of Vāk (viz. Paśyantī, Madhyamā and Vaikharī), three cosmic func-

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

triangle is the Parā Vāk which is synonymous with the equilibrium of Śiva and Śakti.

The supreme Śakti, as one with Śiva, transcends all tattvas and as differentiated from, though associated with, Śiva, is the source of all tattvas and is identical with them. In its latter aspect it is the eternal matrix of the worlds and is of the Essence of Joy.

It is likened in the Āgamas to a mirror, serving to reflect the Self-knowledge of Śiva; for it is through it that Śiva eternally knows himself which Self-knowledge constitutes the essence of Chaitanya, and without it Śiva is no more than a *śava*, a lump of lifeless matter. This Self-knowledge is technically known as अहम् or 'I'. To see one's own Śakti is to see and enjoy one's own self. This अहम् is in reality the Supreme Self revealed in and to itself as Infinite Delight (पूर्णाहन्ता-चमत्कार). The Self, as thus revealed, is infinite, because of the non-manifestation of a limiting not-self ('This' or इदम्) at this stage. A mirror cannot reflect a vision within itself without the presence of the object outside, or even if the object is there no reflection

---

tions (viz. Creation, Maintenance and Destruction), three aspects of Śiva (viz. Vāmā, Jyeṣṭhā and Raudrī or Brahmā, Viṣṇu and Rudra) and three aspects of Śakti (viz. Ichchā, Jñāna and Kriyā).

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

is possible without light. The Parā Śakti too requires the presence of Para Śiva to reveal the world within itself, though in truth the two are one and the same.*

Hence Śakti has a double aspect; in one it is identical with Śiva†. At this stage Śiva alone shines. There is another aspect, in which the *tattvas*, the universe made of the *tattvas* and the devatās appear from it, both simultaneously and successively. For the Śakti to see its own manifestation is the same as the appearance of the world. Both दृष्टि and सृष्टि are practically the same. But the appearance in succession follows a certain order or sequence.

To be continued.

SARASVATI-BHAVANA
BENARES

---

* शिवशक्तिरिति ह्येकं तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ।

†

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

III—A Short Note on Tattvasamāsa.

By M. M. Gopinath Kaviraj.

There appears to be some difference of opinion regarding the total number of Sūtras comprised in Tattvasamāsa, a Sāṅkhya work attributed to Pañchaśikha. No ancient commentary on the work being available, it is not possible to ascertain the extent of the work in the earliest times. In recent years some however commentaries were written. But there is no doubt that the work represents a very old text, although scholars have not hesitated to throw doubts on this. Mr. T. R. Chintamani, in an interesting note in the Journal of Oriental Research Madras, Vol. II, pp. 145–147, has drawn attention to the antiquity of the work by showing that extracts from this work exist in Bhagavadajjukam attributed to one Bodhāyana Kavi belonging to a period earlier than 700 A. D., the age of the Pallava king of Kānchi, named Mahendra Vikrama Varmā in whose Mamandur inscription the work is mentioned. In this work eight Śūtras of Tattva Samāsa are quoted and placed in the mouth of Śāṇḍilya (1).

In the Adyar Library there is a Manuscript of Tattva Samāsa which reads 22 Sūtras in all. In the Library of

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

the Government Sanskrit College, Benares there are five Manuscripts of this work, to be referred to in this paper as A (fols 1-21), B (fols 1-11), C (fols 1-4), D (fols 1-4) and E (fols 1-8). Of these Ms A is in Bengali script and the rest are in Nāgarī. In Ms. D, the number of Sūtras is given as 25.

There are two printed editions of the work published from Calcutta (Saṃ. 1929) and Benares[2].

A list of the Sūtras[3], prepared from a comparison of the various recensions, is shown below :

1.	अष्टौ प्रकृतयः	A-E (1); Ad (1); BE (2) CE (2)[4].
2.	षोडश विकाराः	A-E (2); Ad (2); षोडशकस्तु विकारः (CE, 3); BE (3).
3.	आत्मा	A, C-E (पुरुषः) (3); B पुरुषश्च (3); Ad. पुरुषः (3); पुरुषः (BE, CE, 3).
4.	त्रैगुण्यम्	A-E (4); Ad (4); BE, CE (5).
5.	संचरः	Ad (5); D-E (5)[5].
6.	प्रतिसंचारः	D&E (6) read प्रतिसंचरः[5]
7.	अध्यात्मम्	Ad. (6)[6].
8.	अधिभूतम्	Ad. (7)[6].
9.	अधिदैवम्	Ad. (8)[6].

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

10.	पञ्चाभिवुद्धयः	A, B & C (7); D, E (8); C E (8) Ad. (9) reads पञ्च वह्वयः ।
11.	पञ्च कर्मयोनयः	A, B, C (8); D, E (9); CE (9); Ad (10).
12.	पञ्च वायवः	A–C (9); D, E (10 ; BE (10); CE (10); Ad (11).
13.	पञ्च कर्मात्मानः	A–C (10); D, E (11); C E (11); Ad. (12).
14.	पञ्चपर्वाऽविद्या	A-C (11) D, E (12); CE (12); Ad (13).
15.	अष्टाविंशतिधाऽशक्तिः	C E (13); B, C (12); D (13); A (12) & E (13) read °विंशतिरशक्तिः । Ad (14) reads अष्टाचत्वारिंशधा शक्तिः ।
16.	नवधा तुष्टिः	A, B, C, E (13); C E (14); Ad (15); D (14) reads ° तुष्टः ।
17.	अष्टधा शक्तिः	Ad (16); E (15); °सिद्धिः A, B, C (14); D, E (15).
18.	दश मूलिकार्थाः	Ad (17); CE (16); A (15); E (16); B (15) reads दश मूलिका अर्थाः; C (15) दश फलिकार्थाः;

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

E (16).

19. अनुग्रहः सर्गः CE (17); C (16); D, E (17); A (16); B (16) and Ad (18) read अनुग्रहसर्गः ।

20. चतुर्दशविधो भूतसर्गः Ad (19); A, B, C (17); CE (18); E (18); D (18) reads °त्रिधाभूत°।

21. त्रिविधो धातुसर्गः B (18)

22. त्रिविधो बन्धः Ad (20); CE (19); A, C (18); B (19); D, E (19).

23. त्रिविधो मोक्षः Ad (21); CE (20); A, C (19); B (20); D, E (20).

24. त्रिविधं प्रमाणम् Ad (22); CE (21); A, C (20); B (21); D, E (21).

25. त्रिविधं दुःखम् A,C (21); B (22); D, E (22).

---

(1) These Sūtras are:—अष्टौ प्रकृतयः, षोडश विकाराः, आत्मा, पञ्चावयवः, त्रैगुण्यम्, मनः, संचरः and प्रतिसंचारः ।

(2) There are 2 printed editions—

Cal. Ed.=CE (कापिलसूत्रम्), pp. 165 with Bhāṣya by Narendra Nātha of Brahmani Kunda. Purana Prakasa Press, Maniktolla Street, Calcutta, 1929.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

The above is followed by the statement= एतत् परं यातातथ्यं एतत् सम्यक् ज्ञात्वा कृतकृत्यः स्यात् न पुनस्त्रिविधेन दुःखेनाभिभूयते (A and B). C reads °यातातथ्यादेतत् °। D and E read एतत्परं यातातथ्यं as one sūtra (No. 23) and एतत् सर्वं ज्ञात्वा कृतकृत्यः स्यात् as another (No. 24). CE reads the whole as one sūtra (No. 22), thus: एतत् सम्यग् ज्ञात्वा कृतकृत्यः स्यात् न पुनः त्रिविधेन दुःखेनानुभूयते ।

Benares Ed.=BE.

(3) The recensions are :

Five Mss. of the Govt. Sanskrit College, Benares, marked A–E.

A = Fols 1–21 (with Kramadīpikā). Script-Bengali, Complete.

B=Fols 1-11. Script-Nāgarī. Complete.

C=Fols 1–4. " Incomplete.

D=Fols 1–4. " Nāgarī.

E=Fols 1–8. " Nāgarī.

The Ms. at Adyar Library=Ad.

(4) C E reads the first sūtra as अथातः तत्त्वसमासः ।

(5) A, B & C (5) read the two sūtras together as संचरः प्रतिसंचरः । So does the Calcutta Edition (6). The Benares edition too (6) reads them together, but the reading संचरः is replaced here with संचारः ।

(6) A, B & C (6) and the Cal. Edition (7) read the 3 sūtras together with the addition of the particle च at the end. D & E also do the same, the serial number of the sūtra being 7.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

IV.—HISTORY OF THE WORD 'ĪŚVARA' AND ITS IDEA

BY

DR. M. D. SHASTRI.

Probably there is no other Sanskrit word whose history (including that of its idea) is so interesting and can throw such a vast light on the history of the development of religious as well as philosophical thought in India as that of the word 'Īśvara'; and if the conclusions arrived at in this paper are true, they go a long way in determining the chronology of several literary works also.

What led us to this investigation? The question can be answered in the following way. The word 'Īśvara' is now-a-days used, in common parlance, in the sense of 'omnific, omnipresent, Supreme God.' Excepting the sectarian words like 'Śiva', 'Viṣṇu', 'Rāma', 'Kṛṣṇa', there is probably no other non-sectarian word which is so commonly used among the Hindus for the idea of God, as the word 'Īśvara' (or 'Parameśvara'). Apart from this popular use, in Sanskrit literature also, the word 'Īśvara' is generally used in the same sense. In the philosophical Sanskrit literature and especially in the Nyāya and Yoga

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

literature the same word is used to express the idea of Supreme God. As opposed to all this we find that throughout the Aṣṭādhyāyī of Pāṇini and the Mahābhāṣya of Patañjali this word has been *consistently* used, as shown below, in the sense of a *rājā* or an administrative head. This striking difference in the use of the word strongly urged us to investigate its history.

An examination into the real meaning of the word 'Aiśvarya' also urged us to this investigation. This word is evidently derived from the word 'Īśvara', and is used in the sense of worldly prosperity in the form of wealth, house, animals, servants, etc. It never refers to the spiritual powers or achievements of sages and saints, for which the proper words are 'Siddhi' 'Śakti.' This shows clearly that the word 'Aiśvarya' was originally derived from the word 'Īśvara' having the sense of a 'rājā' or an administrative head and not of Parameśvara. The word 'Aiśvarya' being very old, the former sense of the word 'Īśvara' must also be older than its latter sense.

An almost exhaustive survey of the Sanskrit literature shown below also leads us to the same conclusion.

The Vedic Saṁhitās.

Let us first start with the Vedic Saṁhitās. The word 'Īśvara' has not been used, even once, in the

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

Ṛgveda Saṁhitā; though the root *Īś* from which the word is derived is often used ; e. g. मा नो दुःशंस ईशत । (Ṛg. I. 23,9), अयमग्निः सुवीर्यस्येशे । महः सैाभगस्य (Ṛg. III. 16, 1). The word 'Īśāna' which is derived from the same root and is thus akin to the word 'Īśvara' is used in the Ṛgveda in the sense of 'a ruler' and is generally used for Indra and other gods ; e. g. ईशानो यवया वधम् (Ṛg. I. 5, 10).

The root *Īś* is used in the same way in the other Saṁhitās also. The meaning of the word 'Īśāna' seems to be gradually changing in the other Saṁhitās. In the Yajurveda and the Atharvaveda the word has been sometimes used as an adjective of Agni ; but mostly it is used for S'iva or Rudra. The latter tendency went on increasing until the word became a regular synonym of S'iva in the later Sanskrit literature. As our discussion is mainly concerned with the word 'Īśvara', we need not, any further, refer to this word here.

The word 'Īśvara' is not used in the (Śukla) Yajurveda Saṁhitā also. Of course the word 'Īś, as a noun and apparently in the sense of Parameśvara, has been used in the 40th Adhyāya of this Saṁhitā. But in this connection we must remember two things. Firstly, this 40th Adhyāya is really an Upaniṣad and is also known by the title of 'Īśāvāsyopaniṣad'. Secondly,

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

when we consider such passages of this chapter as "यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद् विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥" and "योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम्', it becomes clear that the word *Īś* has been used here more in the sense of Paramātman, the supreme self (or Brahman), than in the sense of Parameśvara or supreme God. But it need not detain us here as we are concerned here only with the word 'Īśvara'.

The word 'Īśvara' has not been used, even once, in the Sāmaveda Saṁhitā also. The case is however different with the Atharvaveda Saṁhitā. Here for the first time we meet with this word in five passsages. They are :—

(1) मा मा हिंसिषुरीश्वराः (Ath. VII. 107, 1).

It is to be noticed here that the word has been used in the plural number and refers to Agni, Vāyu and Sūrya.

(2) प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं वशे ।
यो भूतः सर्वस्येश्वरो यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम्॥ (Ath.XI.6,1).

(3) प्राणो ह सर्वस्येश्वरो यच्च प्राणिति यच्च न । (Ath. XI. 6, 10).

It is clear that the word 'Īśvara' which refers to Prāṇa and is used with सर्वस्य, has not yet got the later sense of Parameśvara.

(4) पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम् ।
उतामृतत्वस्येश्वरो यदन्येनाभवत्सह ॥ (Ath. XIX.6,4).

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

This stanza, with a variant reading, also occurs in the Yajurveda, and there, instead of *Iśvaraḥ*, we find *Iśānaḥ*. This very fact shows clearly that here also the word has been used in its ordinary sense of a lord or master.

(5) कालो ह सर्वस्येश्वरो यः पितासीत्प्रजापतेः । (Ath. XIX. 53, 8).

The above remarks equally apply to this case also.

That the word 'Īśvara' in all these Vedic passages has not yet got its later sense of Parameśvara and has been used only in the ordinary sense of a lord or master is confirmed by the following evidence of the Nighaṇṭu and Nirukta—which serve the purpose of a Vedic dictionary. The Nighaṇṭu (II, 22) says: "राष्ट्री, अर्यः, नियुत्वान्, इनः । इति चत्वारि ईश्वरनामानि". The Nirukta while commenting upon this quotes a stanza containing the expression "इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः" and in its twofold explanation says:—(1) "ईश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः" and (2) सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायितात्मा". In both these passages 'Īśvara' has been clearly used in its ordinary sense of a master or a *rājā*; and there is no trace here of its later sense of Parameśvara.

The Brāhmaṇas.

In the Brāhmaṇa literature also the word 'Īśvara' is used very rarely; and whenever it is found it is

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

almost invariably used in the sense of 'competent' or 'capable of', there being no trace of its later sense of Parameśvara; e. g.—

ईश्वरः पर्जन्योऽवर्ष्टोः (Ait. Br. III. 18),
ईश्वरो हानृणा कर्तोः (Ait. Br. I. 14),
अश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै (S'atapatha Br. XIV. 9, 4, 13),
तस्येश्वरः कुलं विक्षोब्धोः (S'a. Br. I. 1, 2, 22),
ईश्वर एनं द्वेष्टोः (S'a. Br. II. 3, 4, 6),
ईश्वरो यजमानं भ्रेषोऽन्वेतोः (Kau. Br. XI. 8),
ईश्वरः प्राणो यदि नापः पराजेतोः (S'. Ar. I. 8),
स (पुरोडाशः) ईश्वरो यजमानं शुचा प्रदहः (Tait. Br. III. 2, 8, 5),
ईश्वरो वा एषोऽन्धो भवितोः (Tait. Br. III. 3, 5, 2,)
ईश्वरो वा एष दिशोऽनून्मदितोः[1] (Tait. Ār. V. 4, 7),
ईश्वरं वै रथन्तरमुद्गातुश्चक्षुः प्रमथितोः (Tāṇḍya. IX. 10, 2),
ईश्वरो वा एषो……यजमानस्यायुः प्रत्यवहर्तुम् (Go. Br. II. 3, 6).

In the Aitareya Āraṇyaka also the word is used just as in the Aitareya Brāhmaṇa.

---

1. In the passage ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां……ब्रह्मा शिवो मे अस्तु……, occurring in the last portion (X. 47, 1) of Tait. Ār., the word 'Īśvara' is used in the same sanse as is found in the Atharvaveda (see above).

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

The Sûtra Literature.

After the Brāhmaṇa literature we should take up the Upaniṣads; but as most of them belong to a very late date, we shall consider their case later on. First let us consider the early Sūtra literature.

The word 'Īśvara' is very very rare in the Gṛhya and S'rauta Sūtras. In the S'āṅkhāyana S'rauta Sūtra it is used only once (अग्निर्वै कामो देवानामीश्वरः । 16,10,5). Here it is evidently used for Agni.

Similar is the case with the Dharma Sūtras. It is not at all found in the Āpastambīya and Bodhāyanīya Dharma Sūtras. In the Gautama Dharma Sūtra it is used only once in connection with the rules for a *snātaka*. The passage is योगक्षेमार्थमीश्वरमधिगच्छेत् (IX. 63), where the commentator explains ईश्वरम् by राजानम्.

Before examining the Aṣṭādhyāyī of Pāṇini we take up the Artha-S'āstra of Kauṭilya. The word 'Īśvara' occurs in this work only three times as follows:—

देशैश्च वंशनामधेयोपचारमीश्वरस्य । (p. 71)

देशनामधेयोपचारमनीश्वरस्य । (p. 71)

यत्रेश्वरांश्चाधिकृतांश्च राजा रक्षोपकारोपपयिकार्थमाह । (p. 74)

The references are to the second edition. In all these passages the word is clearly used in the sense of a *rājā* or an administrative head.

6

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

The Aṣṭādhyāyī and the Mahābhāṣya.

As we have already stated, it was the evidence of these two works which mainly led us to the investigation of this question. It is therefore necessary to examine their evidence rather in detail. The word 'Īśvara' is used only eight times in the Aṣṭādhyāyī, as follows:—

(1) स्थेशभासपिसकसो वरच् (III. 2, 175).

This only shows the derivation of the word from *Īś*.

(2) प्राग्रीश्वरान्निपाताः (I. 4, 56).

This is only an Adhikāra-Sūtra and refers to the Sūtra अधिरीश्वरे ।

(3) अधिरीश्वरे (I. 4, 97).

In the Mahābhāṣya and in the other old commentaries the illustration of this Sūtra is given as अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः, अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः ।

(4) The same illustration is given in these works for यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी (II.3,9). It is also clear from the Mahābhāṣya on this Sūtra that, according to Patañjali, the words like *adhipati* and *svāmin* are all synonyms of 'Īśvara'.

(5) स्वामीश्वराधिपति-(II. 3, 39).

The illustration for the word 'Īśvara' in this Sūtra is given as गवामीश्वरः, गोष्वीश्वरः in the Kāśikā.

(6) ईश्वरे तोसुन्कसुनौ (III.4,13).

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

The illustrations of this (like ईश्वरोऽभिचरितोः) are all taken from the Brāhmaṇa literature and are of the same nature as have already been shown in connection with that literature.

(7) तस्येश्वरः (V. 1, 42). Its illustrations are:—
सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः । पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः ।

(8) नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञ-(VII. 3, 30).

Its illustration as regards the word 'Īśvara' is आनैश्वर्यम् । अनैश्वर्यम् ।

Besides most of the illustrations just referred to, there also occur a few passages in the Mahābhāṣya which are very important for the point under consideration. They are :—

(1) नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति–अपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्तामिति (I. 1, 47 and V. 1, 119).

(2) तद्यथा लोक ईश्वर आज्ञापयति ग्रामाद् ग्रामान्मनुष्या आनीयन्ताम् । प्रागाङ्गं ग्रामेभ्यो ब्राह्मणा आनीयन्ताम् । (VI. 1,2).

(3) जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ।....सभा राजामनुष्यपूर्वा (II. 4, 23). इनसभम् । ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति । राजसभा । तद्विशेषणानां च न भवति । पुष्यमित्रसभा (I. 1, 66).

In this passage the words 'rājā', 'ina', and 'śvara' are clearly regarded as synonyms and king Puṣyamitra is spoken of as an 'Īśvara'.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

This detailed examination shows quite unambiguously that the word 'Īśvara' in these works invariably means a 'rājā' or an administrative head.

The first period in the history of the word 'Īśvara'.

This striking uniformity in the use of the word in the Aṣṭādhyāyī and the Mahābhāṣya, cannot, in our view, be regarded as merely accidental. We have already seen that in other works also, which belong definitely to a date anterior to that of the Aṣṭādhyāyī or Mahābhāṣya or which may be regarded even as their contemporary, the word has not been used, even once, in the sense of Parameśvara. It seems that in the Vedic literature the word had the general sense of 'a lord' or 'competent' which later on developed into that of a 'rājā' or an administrative head. The period covered by both these uses of the word may be regarded as the first period in the history of the word. This period obviously lasted till the time of the Mahābhāṣya, i. e. the 2nd Century B. C.

The second period in the history of the word 'Īśvara'.

But there are also some works in which the word has been used, not only in the above sense, but also in the sense of Parameśvara. The period to which such works belong we may take as the second period in the history of the word 'Īśvara.' In view of the

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

fact that at one time the word is definitely used in one sense (of a 'rājā' or 'capable of') and at a later time we find it almost definitely used in a later sense (of Parameśvara), we think, we are perfectly justified in assuming a transitional period in which the word is used, of course in a varying degree, in both the senses.

Among the works which can belong to this transitional or second period we may assign the first place to the Manusmṛti and the Bhagavadgītā, with the difference that while in the former there is a predominance of the first sense, in the latter the second sense is found much more often.

Let us first take the Manusmṛti. So far we have found that the word has been used only six times in this work, as follows :—

(1) तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वरः ॥ (VII. 14).

Here the commentary of Kullūka says :—ब्रह्मा पूर्वं सृष्टवान्.

(2) प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥
(VI. 72).

Here cf. the same commentary :—"अनीश्वरान् गुणान् । ईश्वरस्य परमात्मनो ये गुणा न भवन्ति । क्रोधलोभमोहादयः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

(3) मनसश्चाप्यहंकारमभिमन्तारमीश्वरम् (I. 14).

Here the same commentary says "ईश्वरं स्वकार्यकरणक्षमम् ।".

(4) ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ (I. 99).

(5) दैवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।
ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरूनेव च पर्वसु ॥ (IV. 153).

Cf. Kullūka :—रक्षार्थं राजादिकं गुरूंश्च......"

(6) हन्याच्चौरमिवेश्वरः (IX. 278).

Cf. Kullūka :—"चौरवद्राजा निगृह्णीयात्".

It is evident that with the exception of the first two passages where the word seems to have got the later sense, the word in all the other passages has been clearly used in the earlier sense.

The case is rather different with the Bhagavadgīta. Here the word is generally used in the sense of Parameśvara ; e g.

भूतानामीश्वरोऽपि सन् (IV. 6).
समवस्थितमीश्वरम् (XIII. 28).
समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् (XIII. 27).
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति (XVIII. 60).

But here also the earlier sense of the word is not quite absent ; cf. for instance :—

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी (XVI. 14).
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् (XVIII. 43).

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

The last period in the history of the word 'Īśvara'.

The above tendency found in the Manusmṛti and Bhagvadgītā went on increasing until we find that the word came to be used almost exclusively in the sense of Parameśvara alone. This stage we take as the last period in the history of the word 'Īśvara.'

Before giving illustrations for this exclusive use, it is better to take a general survey of the entire Upaniṣadic literature.

A reference to the 'Concordance to the Principal Upaniṣads' shows that, as far as the ten older Upaniṣads are concerned, the word 'Īśvara', not only has not been used in the sense of Parameśvara, but also, excepting the Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad, it has not been used at all; and in the Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad also, as already shown in the passage from the 14th Book (or Kāṇḍa) of the Śatapatha Brāhmaṇa, it is unambiguously used only in the sense of 'capable of'. Of course like Īśāvāsyopaniṣad, already referred to, we find the word 'īś' (cf. यदा पश्यः पश्यते ......ईशम्) in the Muṇḍaka Upaniṣad also. With regard to this, our position is the same as already stated in connection with the former Upaniṣad.

The Śvetāśvatara Upaniṣad is not considered as old as the older ten Upaniṣads. In this the word is

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

used (e. g. तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्), but in a way which shows that it has not yet acquired the later meaning of Parameśvara. ईश्वराणाम् evidently means here राज्ञाम्.

The case is quite different with the sectarian Upaniṣads belonging to a later date. Here the word is, not only, very frequently used, but also has invariably got the sense of Śiva or Parameśvara, e.g.—

ईश्वरः परमो देवः (Brahmavidyopaniṣad 7)

ईश्वरः सर्वभूतानाम् (Mahānārāyaṇa-Upaniṣad 17, 5)

ईश्वरः शिव एव च (Atharva-Śikhopaniṣad 2).

These later Upaniṣads clearly belong to the third period of the history of the word. Of course here the sectarian sense of Śiva is more prominent, than that of Parameśvara. The reason underlying this difference will be shown later on.

In the non-sectarian literature which also belongs to this third period, the word 'Īsvara' has clearly got the sense of Paramesvara. For instance, let us take the philosophical Sūtras. As far as we can say the word is found only in three of these Sūtras, viz. Yoga, Nyāya and Sāṅkhya Sūtras; and in all cases it has the sense of Parameśvara alone; e. g.—

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः
(Yoga-Sūtra I. 24)

ईश्वरप्रणिधानाद्वा (Yoga-Sūtra I. 23)

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् (Nyāya-Sūtra IV. 1, 19)

ईश्वरासिद्धेः (Sāṅkhya-Sūtra I. 92).

In the same way, in the whole of the subsequent philosophical literature the word 'Īsvara' has been used in the sense of Parameśvara alone ; so much so, that Īsvara in the sense of Parameśvara is the main topic of such works as the Nyâya-kusumāñjali and Īsvarānumāna-cintāmaṇi. Similar is the case with the Purāṇa and the later Smṛti literature.

Development of the modern idea of Iśvara.

Before we point out the importance of the above, rather dreary discussion, let us first see if we can similarly trace the development of the modern idea of Īsvara also. We must confess that in this second part of our investigation we do not feel ourselves on such firm and sure grounds as we did in its first part. Still we think that we can trace more or less conclusively this development also. Before we start, let us first define what we mean by Īśvara these days. The most important point to be remembered in this connection is that the word is not a sectarian one now-a-days. We cannot say that like the words

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

'Rāma,' 'Kṛṣṇa', 'Śiva' etc. it is used only by a particular sect of the Hindus. On the other hand we find that all the Hindus, irrespective of their sects, as stated at the very outset, use this word in the sense of "omnific, omnipresent, eternal supreme God, who is the Lord of all, above all gods and at the same time is an object of our worship".

In tracing this development we must start from the Vedic times; and first of all we must consider the Vedic (especially the Ṛgvedic) conception of gods. In the early Vedic period we do not find any god who can be regarded as occupying the position of Parameśvara. Gods like Indra, Agni, Varuṇa, Mitra, Pūṣan, are all functional (or कार्मिक) gods. In other words they are all departmental (नियतकर्माणः or विभज्यकर्मकारिणः) gods. None of these can be really regarded as 'the one god above all gods' (or देवाधिदेव). It is true that at times almost each of these gods is addressed as if he were an absolutely independent and supreme deity. But in reality this practice of the Vedic poets is only an exaggeration and is merely due to the effusion of sentiment on the part of the singer.

Of course there are Mantras from which it would appear that in course of time the seers came to realize that the various deities were but different forms of

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

aspects of one divinity ; cf. माहाभाग्याद्देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते (Nirukta VII. 8).

This conception of the Ṛṣis was more of a pantheistic than of a monotheistic nature. Gradually the same idea assumed its final shape in the Vedāntic Brahman. But this idea of Brahman was not the same as that of Parameśvara. In the first place, Brahman existed only in the eyes of thinkers and philosophers. Unlike Parameśvara, it never existed in the eyes of the layman. The very fact that it is conceived in neuter gender shows that it can never be the object of popular worship. The god of popular worship is always conceived in masculine or feminine gender ; cf.

देवतिर्यङ्मनुष्यादौ पुंनामा भगवान्हरिः ।
स्त्रीनाम्नी श्रीश्च विज्ञेया नानयोर्विद्यते परम् ॥

The fact that no place whatsoever is assigned to Brahman in the Vedic Karmakāṇḍa would confirm the above view as regards Brahman. Statements like त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन (II. 45) in the Bhagavadgītā and the view of some Mīmāṁsakas, like Prabhākara, that the Veda is only concerned with Karmakāṇḍa and not with Brahman also confirm the above view.

It is true that even in the Vedas we find gods like Prajāpati who apparently seem to occupy the

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

place of Paramesvara. But in reality it is not so. Even Prajāpati, the forerunner of Brahmā, is only one, though rather more dignified, of so many gods, and cannot be regarded as the one god above all gods.

In view of all this we can safely maintain that in the Vedic period, including that of the Upaniṣads also, the popular religious needs were sufficiently satisfied by the functional or departmental Vedic gods, and no need was felt of Parmesvara at that time. On the other hand the need of philosophers who looked for unity in diversity was served by Brahman.

Besides Brahman, there is the Puruṣa of the Puruṣasūkta who also may apparently be regarded as equivalent of Paramesvara. The same idea was later utilized, in the Bhagavadgītā, for the idea of Puruṣottama. But a reference to passages like पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यम् (Yajuḥ XXXI, 2) would show the pantheistic trend of this hymn, and as such our above remarks as regards Brahman would equally apply to Puruṣa also. Moreover the fact that the word 'Puruṣa' has been generally used, in the Vedic Saṁhitās themselves, in the sense of 'Man', and the use of that word in the sense of Virāṭ Puruṣa or 'the Universal Man' in the above Sūkta is only an exception (which, by the way, explains the

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

importance of the hymn) shows that the idea of Puruṣa in the latter sense was the creation of a Poet-Philosopher and was only meant for thinkers. It has nothing to do with the popular Vedic ritualism. The most important argument in our favour in this connection is that even in the Pūrva-Mīmāṁsāsūtra—the most authoritative work dealing with the rationale of the Vedic Karmakāṇḍa—no place is assigned to Parameśvara or Iśvara. For the same reason it is a common belief among Pandits that Iśvara is not recognised in the Mīmāṁsā system; only they do not understand its historic background. In this connection cf. also Bhagavadgītā (II. 42) :—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ ! नान्यदस्तीति वादिनः ॥

This would also explain why the word 'Iśvara' in the sense of Parameśvara is not used in the Vedic literature.

Lord Buddha and the doctrine of Iśvara.

A consideration of the doctrine of Lord Buddha in this connection also confirms our above view. The popular view with regard to Lord Buddha, now-a-days, is that he refuted the doctrine of Iśvara and therefore he was a 'Nāstika'. But we think there is no ground for this view. Let us first decide the real meaning of the word 'Nāstika'. The use of this

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

word in the sense of an atheist is not found in the older literature. Orginally the word only meant one who did not believe in the next world'; cf. Pāṇini IV. 4, 60 : अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः ।

Gradually it came to mean 'one who reviles the Vedas' i. e. 'one who does not conform to the Vedic tradition'; cf. Manusmṛti II. 11 (नास्तिको वेदनिन्दकः). In case we find this word used for Buddha in the older literature, we must take it in the latter sense. It has nothing to do with the belief or non-belief in Īsvara. The Sāṅkhyas and the Mīmāṁsakas, though they do not recognize God, are not called 'Nāstikas'; simply because they were not opposed to the Vedic tradition

But we may not stop here and can go a step further. Because as far as we can say, Buddha never denounced or refuted the idea of Īsvara in the sense of Paramesvara. This does not mean that he recognised it. This only means that till the time of Buddha the idea itself did not exist.

Instead of it, there were two ideas which occupied the place of Īśvara in his time. The one was of the functional Vedic gods, and the other of the absolue and attributeless Brahman. He accepted the former idea; but in the place of Brahman he installed 'Dhamma'

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

or 'Dharma'. In our view, from a philosophical point of view, there is not much difference between Brahman and Dhamma. Both refer to abstract ideas. The idea of maintaining the whole universe and upholding every creation is common to both of them. Dhamma is only a collective name for all the eternal laws of the universe taken together. In fact it is 'The Law' of the universe. Can we not conceive the eternal and universal laws in the form of intelligence? If we can, then Dharma which refers to the totality of those laws can easily be conceived as intelligence. If so, what is the difference between Brahman and Dhamma? Brahman is regarded, not as *intelligent*, but only as pure *intelligence*.

This shows why Buddha, who recognised the traditional functional gods, Indra etc., and who substituted Dhamma for Brahman, did not denounce Īśvara. In reality the idea of Īśvara in the sense of Parameśvara did not even originate by that time.[1]

---

1. Of course there are a few references to Īśvara or to Īśvaravādins in Pali literature, but they evidently refer to a god more or less similar to the departmental Vedic gods; and some of the references may also belong to a time much posterior to Buddha. The same remark applies to similar references found in the Jain literature also; e.g., cf. Sathānāṅg-Sūtra 607.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

S'aivism and Iśvara.

Let us now see how the word 'Īśvara' at last came to be used in the sense of Parameśvara. An attempt is made in the following to answer this question.

Modern Hinduism is said to be a fusion of the Nigama-dharma and the Āgama-dharma Nigama means Veda and Āgama refers to Tantra. Thus we can say that the basis of Modern Hinduism is a fusion of the Vedic and Tāntric Dharmas. An examination of popular gods as well as of the daily and other kinds of ritualism of Modern Hinduism also clearly shows that it is very much different, both in spirit and form, from the pure Vedic Dharma. But it does not mean that Tāntricism is later in origin than the Vedic religion. On the contrary, there are grounds for holding the former, at least as far as India is concerned, even as older than the latter. It is true that in our literature we do not find such an old description of Tāntricism as that of the Vedic religion. But it only means that Tāntricism came to influence the Vedic people gradually. Moreover, the esoteric nature of Tāntricism and the fact that Tāntric worship is of an individualistic nature as compared with the Vedic ritualism which, requiring as it does the assistance of a number of priests for its performance, is congregational, also contributed a great deal to the non-pre-

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

servation in literature of Tāntricism in its oldest form.

The excavations of Mohenjo Daro and Harappa also have shown the great antiquity of Tāntric culture in India. Śiva occupies a most important place in this culture; and the fact that Śiva-liṅgas in large numbers have been excavated there clearly proves the then existence of Tāntricism. On similar grounds, we think, we are justified in designating the pre-Vedic culture of India as Tāntricism. Some people give it the name of Asuric culture. We know that in Vedic literature the Asuras are described as the elders of the Devas; which only means that, at least in India, the Āsura or Tāntric culture is older than the Vedic culture.

The fact that in the Purāṇas and the allied literature Asuras and Daityas like Bāṇāsura and Rāvaṇa are almost always described as the devotees of Śiva also shows an intimate relation, from the oldest times, between Śiva and the Tāntric (or Āsura) culture. We know that a particular variety of the Śiva-liṅga is also known as Bāṇa-liṅga. Probably it was Bāṇāsura himself who substituted rather smaller stones for heavy ones for their worship as Śiva-liṅgas.

The above statement as regards the close relationship between Śiva and the Tāntric culture does not necessarily mean that the chief god of that culture was designated as 'Śiva' from the very beginning. It

8

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

appears that the Vedic Aryas when they entered India found this S'aiva or Tāntric culture most prevalent. In the beginning they were naturally hostile to it as is shown by such contemptuous expressions as शिश्नदेवाः applied in the Ṛgveda to the indigenous people; but gradually on account of its vast prevalence they themselves came to be influenced by it. This was the reason which perhaps led to the fusion of the pure Vedic god Rudra and the Tāntric 'Śiva'. The difference between the Rudra of the Ṛgveda and the Rudra of the Yajurveda can perhaps be explained by this fusion alone.

This influence of Tāntricism upon the Vedic culture was so far-reaching that gradually Śaivism asumed the form of an almost universal religion even among the Vedic people. It is due to this that Vaiṣṇavism though based on the pure Vedic god Viṣṇu appears as only a new sect when compared with Śaivism.

Spread of the word Is'vara through S'aivism.

In reality it was through the influence of Śaivism that the word 'Īśvara' in the sense of Parameśvara became so popular. We have already seen how the word 'Īśāna' gradually became a synonym of Śiva. Both 'Īśvara' and 'Īśāna' are derived from the same root. Still the former word did not acquire the

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

meaning of Śiva in the same direct way. In the Śvetāśvatara and other older Śaiva Upaniṣads 'Mahesvara' and not 'Īsvara' has been used for Śiva. The passage from Kālidāsa हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः (Raghuvaṁsa III. 49) also confirms the same view.

But gradually in the Śaivite literature itself 'Īsvara' came to be used for 'Mahesvara.' We have already seen how 'Īsvara' has been often used for Śiva in the later Śaivite Upaniṣads. In the Tantras also 'Īsvara' is very frequently used for Śiva. Many of the Tantras even begin with the words पार्वती उवाच and ईश्वर उवाच. In the Śaiva Darsana also 'Īsvara' is not only very frequently used, but it is also a technical term of that philosophy for Śiva; compare for instance the 'Sarvadarsanasaṅgraha'[1] and also the words of Kālidāsa :

यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।

(Vikramorvasīyam).

Thus it is clear that the word 'Īsvara' became so popular only through the influence of Śaivism.

---

1. Cp. पतिपदार्थः शिवोऽभिमतः (Anandashrama ed. of the text only, p. 66)., Cp. also पशुपतिरीश्वरः (Śaṅkara's Comm. on Vedānta-sūtra II. 2, 37), and शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः । ईश्वरः शर्व ईशानः..............त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः............स्थाणुः...... (Amara-kośa I. 1, 25-26 and 29-30).

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

Iśvara and Darśana.

But its use in the sense of non-sectarian Paramesvara did not take place until the word had not left the above sectarian world and had not become an object of independent discussion in the field of general philosophy. So long as Isvara or Mahesvara was only a sectarian god, it could not have become an object of discussion in the non-sectarian general philosophy. For this very reason perhaps it was only gradually that Isvara began to be discussed in the general philosophical literature[1]. This also explains

---

1. The statement that Īśvara or Maheśvara was in the beginning only a sectarian god and that it was only gradually that it came in the purview of the general philosophy and assumed the form of non-sectarian Parameśvara is clearly borne out by the following quotations from the Ṣaḍdarśana-samuccaya of Rājaśekhara Sūri—a Jain author of the 14th or 15th century A. D. :—

Regarding the Nyāya system (called here Yoga-matam or Śaivam) of philosophy, he says :—

अथ योगमतं ब्रूमः शैवमित्यपराभिधम् ।
ते दण्डधारिणः प्रौढकोपीनपरिधायिनः ॥
कम्बलिकाप्रावरणा जटापटलशालिनः ।
भस्मोद्धूलनकर्तारो नीरसाहारसेविनः ॥
+ + +
यजमानो वन्दमानो वक्ति तेषां कृताञ्जलिः ।
ॐ नमः शिवायेत्येवं शिवाय नम इत्यसौ ॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

why in the philosophical Sūtras there is such a meagre discussion of Īśvara. Probably there was only a beginning of that discussion at the time when the

---

तेषां च शंकरो देवः सृष्टिसंहारकारकः ।
तस्यावताराः सारा ये तेऽष्टादश तदर्चिताः ॥

\+ + +

पूजनं प्रणिधानं च तेषां ज्ञेयं तदागमात् ।
अक्षपादो गुरुस्तेषां तेन ते ह्याक्षपादकाः ॥
उत्तमां संयमावस्थां प्राप्ता नग्ना भ्रमन्ति ते ॥
प्रमाणानि च चत्वारि प्रत्यक्षं लैङ्गिकं तथा ।
उपमानं च शाब्दं च तत्फलानि पृथक् पृथक् ॥
तत्त्वानि षोडशामुत्र प्रमाणादीनि तद्यथा ।
प्रमाणं च प्रमेयं च संशयश्च प्रयोजनम् ॥

\+ + +

अयमेषां विशेषस्तु यत्प्रजल्पन्ति पर्षदि ॥
शैवीं दीक्षां द्वादशाब्दीं सेवित्वा योऽपि मुञ्चति ।
दासीदासोऽपि भवति सोऽपि निर्वाणमृच्छति ॥

As regards the Vaiśeṣika system of philosophy, he says :—

अथ वैशेषिकं ब्रूमः पाशुपतान्यनामकम् ।
लिङ्गादि यौगवत्तेषां ते ते तीर्थंकरा अपि ॥
वैशेषिकाणां योगेभ्यो मानतत्त्वगता भिदा ।
प्रत्यक्षमनुमानं च मते तेषां प्रमाद्वयम् ॥

\+ + +

यौगे वैशेषिके तन्त्रे प्रायः साधारणी क्रिया ।
आचार्यः शङ्कर इति नाम प्रागभिधापरम् ॥

\+ + +

शिवेनोलूकरूपेण कणादस्य मुनेः पुरः ॥
मतमेतत् प्रकथितं तत औलूक्यमुच्यते ॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

philosophical Sūtras were written. For the same reason not much importance was attached to that discussion. But gradually that tendency went on increasing and naturally we find *Īśvara-siddhi* as one of the most important topics in the later philosophical literature of India, so much so that such important independent treatises as the 'Nyāya-kusumañjali' and 'Īśvarānumānacintāmaṇi' have been exclusively devoted to that topic.

The importance of this investigation.

The whole investigation is obviously of great importance for clearly understanding the history of Indian Philosophy and Religion. Many a knotty point of that history can easily be explained in the light of this investigation. For instance the question as to why there is such a meagre discussion of an important

---

अक्षपादेन ऋषिणा रचितत्वात्तु यौगिकम् ।
आक्षपादमिति ख्यातं प्रायस्तुल्यं मतद्वयम् ॥

Cp. also the Ṣaḍ-darśana-samuccaya of Haribhadra-sūri: आक्षपादमते देवः सृष्टिसंहारकृच्छिवः. Regarding the Vaiśeṣikas he says: देवताविषये भेदो नास्ति नैयायिकैः समम् ।

Moreover, the fact that both the Nyāya and Vaiśeṣika systems of philosophy are described as शिष्टपरिगृहीत in the Commentaries on the Vedānta-sūtra II. 2, 17 (अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा) would show that according to the tradition both the systems must have had their origin in some Non-Vedic or Āgamic form of religion. This also indirectly supports the above contention.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

topic like that of Īśvara in the philosophical Sūtras can be answered, we think, only in the way in which we have done so. Futher we cannot understand the rise and great expansion of a Godless system like Buddhism in the India of B. C. if we assume the existence and prevalence of the modern idea of Parameśvara at that time also. Surely a religion of the same kind, if preached now-a-days, would not have the same prospects.

Besides, the investigation is not without interest from the point of view of literary history also. If our conclusions are true, we find here a new material for determining the chronology of many a Sanskrit work. For instance, the question whether the Vyākaraṇa Mahābhāṣya and the Yoga Sūtra are by the same author, can be definitely decided in the negative in the light of our investigation. Because the author of the Yoga Sūtra who uses the word 'Īśvara' definitely for Parameśvara must be not only different from, but also much later than, the author of the Mahābhāṣya, who uses that word only in its older sense. On the same grounds we can maintain that the Manusmṛti and the Bhagavadgītā are later than the Mahābhāṣya.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

SPORTS AND GAMES AS REFERRED TO IN SANSKRIT LITERATURE

BY

Pt. ANANT SHASTRI PHARKE,

Prof., Samskrit College, Benares.

[This paper which has been prepared, under my guidance, by a Professor of the Sanskrit College, Benares, throws a considerable light on the variety of games and sports as in vogue in ancient India. Its importance cannot be denied chiefly in view of the large material set forth here for the first time and the vast literature utilized for its purpose. It is hoped that the writer will pursue the subject still further and will try to systematize it later on. *M. D. Shastri.*]

संस्कृतसाहित्ये वर्णिताः क्रीडाः ।

अथायं क्रीडाविषयको निबन्धः प्राचीनग्रन्थेभ्य उपलब्धं विषयजातमेकत्र संकलय्य विज्ञजनानां पुरतः सन्निधाप्यते, प्रमाणभूतग्रन्थस्थलानि च तत्र तत्राधष्टिप्पन्यां प्रदर्श्यन्ते ।

अत्र विशेषत एकमस्माभिर्निवेदनीयं यद् यत्र खेलनप्रकारं प्रदर्श्यापि ग्रन्थकारेण नामघटितः क्रीडाशब्दप्रयोगो न कृतस्तत्र क्रीडास्वरूपद्योतको नामनिर्देशो नूतनतया निर्मितः । अत्र प्रमाणं तु "एवं तौ लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वने" (श्रीभाग० १०-१८-१६) इति श्रीमद्वैष्णवभागवतस्थं वचनमेव । एवं यत्र टीकायां क्रीडास्वरूपविशेषनिर्देश उपलभ्यते सोऽपि तत्र तत्र निर्दिश्यते ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अत्र विचारसौकर्यार्थं क्रीडायाः प्रकारचतुष्टयं विधाय विचार आरभ्यते। तत्र प्रथमप्रकारे प्रधानतया स्वस्वमनोविनोदमुद्दिश्य विहितक्रीडानां संग्रहः। द्वितीये प्रकारे प्रेक्षकादिमनोविनोदादिकं प्रधानतयोद्दिश्य कृतानां संकलनम्। तृतीये प्रकारे धर्मादिप्रधानोत्सवमुद्दिश्य सम्पादितखेलानां संकलनम्। चतुर्थे प्रकारे स्वरूपविशेषोपलब्धिरहितानां नामत उपलब्धानामज्ञातविशेषप्रकारिकाणां क्रीडानां संग्रहः। तत्र क्रीडाशब्देन प्रधानतो मनोविनोदाय केनापि निश्चितप्रकारेणानेकैरेकेन वा शरीरचेष्टादिना यत्क्रियते तदभिधीयते।

तत्र प्रथमतः क्रीडानुक्रमणिका, प्रमाणग्रन्थनामनिर्देशश्च क्रियते—

प्रथमः प्रकारः।

१ कृत्रिमवृषभक्रीडा
२ निलायनक्रीडा (१,२)
३ मर्कटोत्प्लवनक्रीडा
४ शिक्यादिमोषणक्रीडा
५ अहमहमिकास्पर्शक्रीडा
६ भ्रामणक्रीडा
७ गर्तादिलङ्घनक्रीडा
८ बिल्वादिप्रक्षेपणक्रीडा
९ अस्पृश्यत्वक्रीडा
१० नेत्रबन्धक्रीडा (१, २, ३)
११ स्पन्दोलिका क्रीडा (१, २)
१२ नृपक्रीडा
१३ हरिणाक्रीडनकम्
१४ वाह्यवाहकक्रीडा
१५ देवदैत्यक्रीडा
१६ जलक्रीडा (१, २)
१७ कन्दुकक्रीडा (१, २)
१८ वनभोजनम्
१९ रासक्रीडा
२० छालिक्यक्रीडा
२१ नियुद्धक्रीडा
२२ नृत्यक्रीडा (१,२)
२३ अक्षक्रीडा
२४ मृगयाक्रीडा (१, २, ३)
२५ चतुरङ्गक्रीडा
२६ कृत्रिमपुत्रिकाक्रीडा
२७ वल्लीवृक्षविवाहः
२८ वीटाक्रीडा
२९ कनकशृङ्गकोशक्रीडा
३० वैवाहिकक्रीडा
३१ हल्लीषक्रीडा
३२ सगायनकूर्दनक्रीडा

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

३३ नौकाक्रीडा
३४ जलगृहक्रीडा
३५ वनविहारक्रीडा
३६ आमलकमुष्टिक्रीडा
३७ दर्दुरप्लावक्रीडनम्
३८ नाट्यक्रीडा
३९ अलातचक्रक्रीडा
४० गदागदिक्रीडा
४१ वृक्षे पादप्रहारक्रीडा
४२ चित्रक्रीडनकम्
४३ काव्यशास्त्रविनोदः

द्वितीयः प्रकारः ।

१ नृत्यक्रीडा
२ नाट्यम्
३ मल्लक्रीडा
४ ऐन्द्रजालक्रीडा
५ समाह्वयक्रीडा
६ मनुष्यपशुयुद्धम्
७ शस्त्रविद्याप्रदर्शनम्
८ विषवैद्यखेलः
(ऐन्द्रजालिकक्रीडा)
९ वैवाहिकपणप्रदर्शनम्
(१, २, ३, ४, ५)
१० काष्ठचित्रक्रीडनकम्
११ वाजिवाह्यालिविनोदः

तृतीयः प्रकारः ।

१ मार्गपालीबन्धनम्
२ यष्टिकाकर्षणम्
३ गोक्रीडनकम्
४ राजसूययागः
५ वाजपेययागः
६ नरमेधः
७ बलिराज्योत्सवः
८ इन्द्रध्वजोच्छ्रायः
९ कौमुदीमहोत्सवः
१० गवोत्सर्गः
११ देवयात्रा
१२ होलिकामहोत्सवः
१३ वसन्तोत्सवः
१४ ब्रह्मोत्सवः

चतुर्थः प्रकारः ।

१ दाण्डाखेलः
२ मौष्टाखेलः
३ पाल्लवा
४ मौसला

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

५ उद्दालकपुष्पभञ्जिका
६ वारणपुष्पप्रचायिका
७ पुष्पक्रीडा
८ दण्डादण्डि
९ मुष्टीमुष्टि

प्रमाणग्रन्थसूचिका ।

१ ऋग्वेदः
२ शुक्लयजुर्वेदः
३ अथर्ववेदः
४ ऐतरेयब्राह्मणम्
५ छान्दोग्योपनिषत्
६ कात्यायनीयश्रौतसूत्रम्
७ निर्णयसिन्धावादित्यपुराणम्
वीरमित्रोदयराजनीतिप्रकाशे-
८ मत्स्यपुराणम्
९ विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्
१० स्कन्दपुराणम्
११ पद्मपुराणम् ।
१२ विष्णुपुराणम्
१३ श्रीविष्णुभागवतम्
१४ ब्रह्मपुराणम्
१५ ब्रह्मवैवर्तम्
१६ अग्निपुराणम्
१७ गणेशपुराणम्
१८ निरुक्तम्
१९ नीतिमञ्जरी
२० श्रीमद्भारतम्
२१ वाल्मीकीयरामायणम्
२२ अध्यात्मरामायणम्
२३ हरिवंशः
२४ गर्गसंहिता
२५ चाणक्यार्थशास्त्रम्
२६ पातञ्जलमहाभाष्यम्
२७ पाणिनीयसूत्रम्
२८ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी
२९ काशिका
३० तत्त्वबोधिनी
(व्या०कौ०टी०)
३१ दशकुमारचरितम्
३२ स्वप्नवासवदत्तम्
३३ मालविकाग्निमित्रम्
३४ शाकुन्तलम्
३५ पञ्चतन्त्रम्
३६ मनुस्मृतिः
३७ सुभाषितरत्नभाण्डागारम्
३८ देवीपुराणम्
३९ कुमारसम्भवम्
४० अमरकोशः
४१ माघमाहात्म्यम्
(पद्मपुराणीयम्)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

४२ व्याख्यासुधा (अम०को०टी०)
४३ नैषधीयम्
४४ शिशुपालवधकाव्यम्
४५ किरातार्जुनीयम्
४६ कादम्बरी
४७ निर्णयसिन्धौ देवलः
४८ पुरुषार्थचिन्तामणिः
४९ निर्णयसिन्धौ हेमाद्रौ ब्रह्मवचनम्
५० भोजप्रबन्धः
५१ चतुरङ्गदीपिका
५२ मानसोल्लासः

१ कृत्रिमवृषभक्रीडा—यत्र सङ्घे द्विधा भूता बालकाः कम्बलादिभिः स्वशरीरं पिधाय संपादितवृषभाकारा वृषभवच्छब्दं कुर्वाणाः परस्परं युध्यन्ति सा क्रीडा कृत्रिमवृषभक्रीडापदेन कथ्यते[१]। अत्र सर्वत्र क्रीडासु जयपराजये मुरलीवेत्रादिर्ग्लहः[२]।

२ निलायनक्रीडा (१)—यत्र निलीय स्थितं बालकमन्योऽन्विष्यति, अन्विष्टो जितः—अन्वेषको जेता च भवति सा निलायनक्रीडेति कथ्यते[३]।

(२) यत्र सङ्घे स्थिता बालका विभागत्रयं कृत्वा—एकः पशुपालकः, अपरः पशुचौरः, अन्यश्च मेषायितः। तत्र पशुचौरो मेषायितं चोरयित्वा कुत्रचित् स्थापयति पशुपालश्च ततस्तमन्विष्यानयति सा निलायनक्रीडा[४]।

---

(१) "क्वचित्कृत्रिमगोवृषैः। वृषायमाणौ नर्दन्तौ युयुधाते परस्परम् ॥" टीका (अन्वयार्थप्र०) "क्वचित्कृत्रिमगोवृषैः—कम्बलादिभिः पिहितैर्बालकैरेव स्वीकृतवृषाकारैः सह" इत्यादि० (भाग० १०, ११, ३८)

(२) टीका (अन्वयार्थप्र०) (भाग० १०, १८, १४)

(३) "एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहतुर्व्रजे। निलायनैः.........." ॥ अत्र टीका-निलीयस्थितस्यान्येन तच्छोधनं निलायनम्। (भाग० १०, ११, ५९)

(४) "चक्रुर्निलायनक्रीडाश्चोरपालापदेशतः। तत्रासन्कतिचिच्चौराः पालाश्च कतिचिन्नृप ॥ मेषायिताश्च तत्रैके विजह्रुरकुतोभयाः" ॥ (भाग०१०,३८,२६-२७)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

३ मर्कटोत्प्लवनक्रीडा—यत्र मर्कटवत्स्वात्मानं परिकल्प्य वृक्ष-शाखातः शाखान्तरं मर्कटवदुत्प्लूयते सा मर्कटोत्प्लवनक्रीडा[१]।

४ शिक्यादिमोषणक्रीडा—यत्रान्योन्यस्य शिक्यादीन् चोरयित्वा स्वामिनाऽनेनापहृतमिति ज्ञाते चोरयिता तच्छिक्यादिकमन्यस्य दूरस्थितस्य निकटे प्रक्षिपति, ततः स्वामिनि विद्रुत्य तत्र नेतुं प्रस्थिते तत्रत्यो बालकस्तत्स्वीकृत्य पुनरन्यस्य दूरस्थितस्य निकटे प्रक्षिपति, स्वामी च पूर्वं बालकं त्यक्त्वा यस्य समीपे शिक्यादिकं तत्र विद्रुवति तत्रत्यो बालकः पुनरन्यस्य निकटे, एवं प्रकारेण बहुकालं क्रीडित्वा यदा स्वामी अकृतकृत्यः प्रार्थयते तदा तस्मै तच्छिक्यादिकं प्रदीयते सा क्रीडा शिक्यादिमोषणक्रीडा[२]।

५ अहमहमिकास्पर्शक्रीडा—यत्र कश्चिद्दूरं गत्वा तिष्ठति तदा दूरस्थिता बालका दूरं तिष्ठन्तं तमहं पूर्वमहंपूर्वमिति कृत्वा वेगेन प्रधाव्य स्पृशन्ति सा यथोक्तनामिका क्रीडा[३]।

६ भ्रामणक्रीडा—यत्र सङ्घे बालकाः परस्परं करं गृहीत्वा मण्डलाकारेण परिभ्रमन्ति सा भ्रामणक्रीडा[४]।

७ गर्तादिलङ्घनक्रीडा—यत्र परस्परस्य कूर्दनसामर्थ्यदिदृक्षया गर्तादिकमुल्लङ्घयते सा गर्तादिलङ्घनक्रीडा[५]।

---

(१) "मर्कटोत्प्लवनादिभिः" (भाग० १०, ११, ५८)

(२) "मुष्णन्तोऽन्योन्यशिक्यादीञ्ज्ञातानाराच्च चिक्षिपुः। तत्रत्याश्च पुनर्दूराद्धसन्तश्च पुनर्ददुः" ॥ (भाग० १०, १२, ५)

(३) "यदि दूरं गतः कृष्णो वनशोभेक्षणाय तम्। अहं पूर्वमहं पूर्वमिति संस्पृश्य रेमिरे" ॥ (भाग० १०, १२, ६)

(४) "भ्रामणैः............" टीका परस्परकरग्रहणेन भ्रामणैः (भाग० १०, १७, १२)

(५) "लङ्घनैः"........टीका गर्तादिलङ्घनैः (भाग० १०, १८, १२)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

८ बिल्वादिप्रक्षेपणक्रीडा—यत्र बिल्वादिफलानां मध्ये यन्त्रादिभिः क्षेपणैः हस्तेन वा प्रक्षिप्तयोर्बिल्वादिकयोः परस्परं मध्य एव आघातो भवति सा बिल्वादिप्रक्षेपणक्रीड़ा[1]।

९ अस्पृश्यत्वक्रीडा—इयं च स्पर्शस्यादित्साचिकीर्षाभ्यां भवति। यत्र प्रथमो द्वितीयं स्प्रष्टुं यतते परश्च स्पर्शो मा भवत्वितीच्छया यत्र तत्र धावति यदा स्पर्ष्टा परं स्पृशति तदा स्पर्शकर्तुर्जयः स्पृष्टस्य च पराजयो भवति[2]।

१० नेत्रबन्धक्रीडा (१)—यत्रालक्षितमेव पृष्ठदेशमासाद्य पाणितलाभ्यां नेत्रयोर्बन्धकपुरुषं बद्धनेत्रः परिचिनोति तत्र परिचितस्य पराजयः, परिचेतुर्जयः[3]।

(२) अथवा—यत्रैको मुख्यो नेत्रपिधानकर्ता स कस्यचिन्नेत्रे पाणिभ्यां पिदधाति। सर्वे बालका यत्र तत्र कुडयादिभिर्निलीना भवन्ति, तत उद्घाटितनेत्रः सर्वान् स्प्रष्टुमिच्छति, सर्वे च तत्स्पर्शवर्जनार्थमेव यतन्ते। अन्ततश्च स्पर्शकर्तारं वञ्चयित्वैव नेत्रपिधानकर्तारमागत्य ये स्पृशन्ति तेषां न पराजयः। यस्तूद्घाटितनेत्रकृतस्पर्शयुतः स पराजितः स्प्रष्टुश्च जयः[4]।

(३) अथवा वस्त्रादिना कस्यचिन्नेत्रे पिधाय सर्वे बालकास्तं बद्धनेत्रमभितोऽल्पमन्तरं त्यक्त्वा बद्धनेत्रकृतस्पर्शं च वञ्चयित्वा

---

(१) "क्वचिद् बिल्वैः क्वचित् कुम्भैः" (भाग० १०, १८, १४)। टीकास्थो विषय उपर्येव लिखितः।

(२) "अस्पृश्य……" टीकास्थः सर्वोऽपि विषय उपरि लिखित एव। (भाग० १०, १८, १४)

(३) "नेत्रबन्धाद्यैः…." टीकास्थो विषय उपरि लिखित एव (भाग० १०, १८, १४)

(४) टीकास्था कल्पना।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

परिभ्रमन्ति, यदा च बद्धनेत्रः शब्दानुसारं कंचित्स्पृशति तदा स्पर्शकस्य जयः स्पृष्टस्य च पराजयः[1]।

११ स्पन्दोलिकाक्रीडा (१)—यत्र वृक्षशाखायां रज्जुबन्धनं विधाय तथा निर्मितदोलायां क्रमश आरोहणम्[2], आरुह्य च दोलायामनेकप्रकारकं पादप्रसारणपूर्वकं गतागतादि क्रियते[3]।

(आन्दोलिकेतिपाठः) (२) अथवा यत्र बालकौ हस्तमण्डलेनान्दोलिकां निर्माय तत्र कंचनोपविश्य क्रमशो वहतः[4]।

१२ नृपक्रीडा—यत्र कश्चन राजानं कृत्वा तं सिंहासन उपविश्य राजवत्तदाज्ञापालनादिको व्यवहारोऽनुष्ठीयते[5]।

१३ हरिणाक्रीडनकम्—यत्र हरिणवदुत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छतोर्द्वयोर्मध्ये यस्त्वरया याति स मन्दगामिनं जयति[6]।

१४ वाह्यवाहकक्रीडा—यत्र च हरिणाक्रीडनकं विधाय यः पराजितः स जेतारं स्कन्धेन वहन् पूर्वसंकल्पितस्थानपर्यन्तं नीत्वा तत्र गोधनादिकं चारयित्वा पुनश्च स्रुतिदेशपर्यन्तं नयत्येष पणबन्धो यस्यां क्रीडायां सा यथोक्तलक्षणा[7]।

---

(१) लोकानुसारिणी कल्पनैषा।

(२) "कदाचित्स्पन्दोलिकया……" ॥ टीकास्थो विषय उपर्यंव लिखितः। (भाग १०,१८,१९)

(३) अस्य विशेषतो वर्णनं बिह्लणकवेः "प्रसार्य पादौ विहितस्थितोनाम्" इति। श्लोके द्रष्टव्यम्। (सुभाषितरत्नभाण्डागारम्)

(४) "ततस्त्वान्दोलिकाभिश्च……"(विष्णुपु० अं० ५, ९, ८. श्रीधरी टीका च।)

(५) "कर्हिचिन्नृपलीलया।……" ॥ (भाग० १०, १८, १९)

(६) "हरिणाक्रीडनकं नाम बालक्रीडनकं ततः।
प्रकुर्वन्तो हि ते सर्वे द्वौ द्वौ युगपदुत्थितौ" ॥ (वि० पु० ५, ९, १२,) तथा ब्रह्मपु० १८७, ११)

(७) "आचेरुर्विविधाः क्रीडा वाह्यवाहकलक्षणाः।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

१५ देवदैत्यक्रीडा—यत्र सङ्घस्था बालका द्विधा भूत्वा तत्रत्य एको विभागः स्वात्मानं देवरूपेण कल्पयित्वा दैत्यत्वेन कल्पितेन सह मस्तकं मस्तकेन, वक्षो वक्षसा, बाहुभ्यां बाहू च संहत्य, जलेन, धूलिभिः, मुष्टिभिः, कर्दमैः, गोमयैः, आन्दोलनैः, विकर्षणैः, महता कोलाहलेन च यत्र युद्ध्यन्ति सा देवदैत्यक्रीडा। अस्यां दैत्यानां जयो देवानां पराजयः कल्पितोऽस्ति[1]।

१६ जलक्रीडा—(१) यत्र बालका महत्याः सरस्यास्तटे स्थितं वृक्षमारुह्य जले पतित्वा ततो जलस्थं कञ्चनैकमुद्दिश्यान्ये सर्वे तस्योपरि हस्तेन जलं प्रक्षिपन्ति। सोऽपि तेषामुपरि। यदा स पराजितो भवति तदान्यस्योपरि। अथवा परस्परस्योपरि जलमञ्जलिभिः प्रक्षिपन्ति[2]।

यत्रारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः।
वहन्तो वाह्यमानाश्च चारयन्तश्च गोधनम्॥" (भाग १०, १८, २२)

तथा—"ते वाहयन्तस्त्वन्योन्यं भाण्डीरस्कन्धमेत्य वै।
पुनर्निवृत्तास्ते सर्वे ये ये यत्र पराजिताः॥" (ब्र० पु० १८७, १४,
विष्णु० ९, ९, १९)

(१) "ययुर्बहिर्मुदा युक्ता धृत्वा हस्तान्परस्परम्।
द्विभागीभूय चिक्रीडुर्नानायुद्धविचेष्टितैः॥
मस्तकं मस्तकेनैव वक्षसा वक्ष एव च।
बाहुभ्यां चैव बाहू च निजघ्नुस्ते परस्परम्॥
जलेन रजसा चैव कन्दुकैर्मुष्टिभिस्तथा॥
कर्दमैर्गोमयैः केचिद्दान्दोलनविकर्षणैः।
कोलाहलं प्रकुर्वन्तः शृङ्गशङ्खरवैरपि।
दैत्यभूता जयं प्रापुर्देवभूताः पराजयम्"॥ (गणे० पु० उ० ९४, ८-११)

(२) "क्रीडन्तः सरसीं याताः पञ्चयोजनविस्तृताम्।
उड्डीय पतिताः केचित्तस्यां केचिच्छनैर्ययुः॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

(२) इयं च स्वस्त्रीभिः सह अनेकप्रकारेण प्रवर्तते। तथाहि परस्परशरीरोपरि जलसिञ्चनं पतामीति कृत्रिमभीत्या पतिकण्ठदेशावलम्बनं काष्ठमयतरिभिरितस्ततस्तरणं पुनस्ततो जलमध्ये पतनमित्याद्यनेकप्रकारेणैषा क्रीडा प्रवर्तते। अस्यां परस्परवस्त्राकर्षणमपि प्रवर्तते[१]।

१७ कन्दुकक्रीडा—(१) यत्र कन्दुकं निर्माय सङ्घस्थः कश्चिद् व्योम्नि प्रक्षिपति यद्यन्यो मध्ये कश्चित्तं कन्दुकं भूमिस्पर्शात्प्रागेव स्वीकरोति तदा स येन पूर्वं प्रक्षिप्तः तस्याश्वस्य इव पृष्ठमारुह्य कन्दुकं पुनश्च भूमौ प्रक्षिपति, यदि तं कन्दुकमन्यो धारयति तदा तेन पूर्वप्रक्षेपकपृष्ठारोहणपूर्वकं पुनः पूर्ववत्कन्दुको भूमौ प्रक्षेपणीयः, भूमिस्थं तं कन्दुकमादाय पलायतां बालानां मध्ये यस्य कस्यापि पृष्ठदेशे स कन्दुकस्ताडनीयः, यस्य लग्नस्तेन कन्दुको व्योममार्गस्थः कार्यः, यदि

चूतं तत्तीरगं दृष्ट्वा विशालं फलसंयुतम्।
आरुरोह मयूरेशो........................ ॥
ततस्ते जलमाविश्यासिञ्चन्नञ्जलीर्मिथः।
ऐकमत्येन।ते सर्वे प्रासिञ्चन् गणनायकम् ॥" (गणे० पु० उ० १००, २०)

(१) "सिषिचुः केशवं पत्न्यो धीरा इव महोदधिम्।
सिषेच ताश्च गोविन्दो मेघः फुल्ललता इव ॥
अवलम्ब्य पराः कण्ठे हरिं हरिणलोचनाः।
उपगूहस्व मां वीर पतामीत्यब्रुवन् स्त्रियः ॥
कश्चित्काष्ठमयैस्तेरुः..................... ॥ (हरि० वि० ८८, २६-२७)
जलं ददौ राधिकाय सकामो माधवः स्वयम्।
ददौ सा च माधवाय कामार्तायाञ्जलित्रयम् ॥
वस्त्रं जग्राह तस्याथ......................... ॥"

(ब्रह्मवैवर्तखं० ४ अ० २८, १३३-१४२)

इयं च भारतादिग्रन्थे, किरातार्जुनीयनवमसर्गे शिशुपालवधाष्टमसर्गे च प्रसिद्धतरा सा तत एव ज्ञेया।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

कश्चित्तं न मध्ये स्वीकरोति तदा पूर्वेणैव पुनर्व्योमगः कार्यः येन धृतः स प्रक्षेप्तारमारुह्य पूर्ववत्क्षिपेत्[1]।

(२) इयं च क्रीडा कन्यकया बालकेन वैकेनानेकैरपि संपाद्यते। कन्दुको हस्तेन पुनः पुनरेकत्र स्थल एव ताड्यते, अन्यत्र च प्रक्षिप्यते, सर्वत्र दिक्षु प्रचाल्यते च। मध्ये च व्योमार्गस्थोऽपि क्रियते, तत आगतश्च पुनस्तथैव ताड्यते, खेलने चानेकवारं निषद्योत्थाय निमील्योन्मील्य स्थित्वा गत्वा चैवातिविचित्रं परिक्रीड्यते[2]।

१८ वनभोजनक्रीडा—यत्राह्लादकमरण्यभागं दृष्ट्वा तत्र स्वगृहान्नीतान्यन्नयुक्तानि शिक्यानि मध्ये संस्थाप्य मण्डलाकारमुपविश्यानन्तरं पल्लवेषु, अङ्कुरेषु, पर्णेषु, शिक्येषु, दृषत्सु च स्वीयान्नादिकं निधाय स्वभोज्यादिकं परस्पराय परिवेष्य परस्परं हसन्तो

---

(१) "ततस्ते कन्दुकं कृत्वा तेन क्रीडामथारभन्।
कन्दुको व्योममार्गस्थो बालत्यक्तोऽस्पृशत्करम्।
कृत्वाश्ववत्तं बालमारुरोह सकन्दुकः॥
आरोहको बलाद्भूमौ निक्षिपेत्तं च कन्दुकम्।
धारयेदपरस्तं वा आगतं सोऽपि वा पुनः॥
यद्धस्ते कन्दुकः सोऽथ बालमारुह्य तं त्यजेत्।
भूमौ निपतितं बाल आदाय तेन ताडयेत्॥
तेषु मध्ये पलायत्सु यस्य लग्नः स कन्दुकः।
तेनापि व्योममार्गस्थः कार्यो यस्य करं स्पृशेत्॥
हस्ते नायाति चेत्सोऽपि व्योमगं तं तु कारयेत्।
येन हस्ते धृतः सोऽमुमारुह्य पूर्ववत्क्षिपेत्॥" (गणे० पु० उ० ९४, ४०-४५)

(२) अस्याः क्रीडाया विस्तृतं सुचारु च वर्णनं दशकुमारस्य षष्ठ उच्छ्वासे कन्दुकावत्याः कन्दुकक्रीडनवर्णनप्रसङ्ग उपलभ्यते तत्तोऽवधार्यम्। तथा स्वप्नवासवदत्ते नाटके द्वितियाङ्केऽप्यल्पं कन्दुकक्रीडावर्णनमुपलभ्यते। तथा सुभाषितरत्नभाण्डागारे कन्दुकक्रीडावर्णनप्रसङ्गोऽवश्यं द्रष्टव्यः।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हासयन्तश्च भोजनं कुर्वन्ति। क्वचित्स्वकवलं मधुरमन्यस्य मुखे प्रवेशयन्ति च[1]।

१९ रासक्रीडा—यत्र नद्याः पुलिने कन्यकाः पुत्रकाश्चान्तरान्तरा बालकमन्तरामन्तरा कन्यकां च कृत्वा परस्परकरस्वीकरणपूर्वकं नृत्यन्तो गायन्तश्च तालिकानादपुरःसरं मण्डलाकारेणोपविश्योपविश्य, उत्थायोत्थाय च गायन्तः क्रीडन्ति। वाद्यादिना, हस्तमितकाष्ठदण्डद्वयेन वाद्यातपुरःसरं मण्डलाकारं नृत्यन्तो गायन्ति[2]।

२० छालिक्यक्रीडा—गीतविशेषमिदं गन्धर्वेषु प्रसिद्धतमम्, अनेकस्त्रीसहितं दुग्धमद्यपानानन्तरं तद्गीयतेस्म, एतच्च क्रीडाविशेषप्रकारेण हरिवंशे पठ्यते[3]।

---

(१) "अहोतिरम्यं पुलिनं वयस्याः.............।
अत्र भोक्तव्यमस्माभिः..................॥
दिवारूढं क्षुधार्दिताः।
मुक्त्वा शिक्यानि बुभुजुः समं भगवता मुदा॥
कृष्णस्य विष्वक् पुरुराजिमण्डलैरभ्याननाः फुल्लदृशो व्रजार्भकाः।
सहोपविष्टाः...। केचित्पुष्पैर्दलैः केचित्पल्लवैरङ्कुरैः फलैः॥
शिग्भिस्त्वग्भिर्दृषद्भिश्च बुभुजुः कृतभाजनाः।
सर्वे मिथो दर्शयन्तः स्वस्वभोज्यरुचिं पृथक्।
हसन्तो हासयन्तश्च अभ्यवजह्रुः सहेश्वराः॥" (भाग० १०, १३, ९-१०)
तथा (१०, २०, २८-२९)

(२) "नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमवालुकम्।
रेमे तत्तरलानन्दकुमुदामोदवायुना" ॥ इ० (भाग० १०, २९, ४९)

(३) "तृप्ताः प्रवृत्ताः पुनरेव वीरास्ते भैममुख्या वनितासहायाः।...
आज्ञापयामास ततः स तस्यां निशि प्रहृष्टो भगवानुपेन्द्रः।
छालिक्यगेयं बहुसन्निधानं यदेव गान्धर्वमुदाहरन्ति" ॥
भानुमतीहरणे छालिक्यक्रीडावर्णनं नाम इत्यादिकम्।
(हरि० विष्णुप० ८९, ६६-६७)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

२१ नियुद्धक्रीडा—परस्परं वीरौ जयपराजयेच्छयानेकप्रकारकं बाहुयुद्धं कुरुतः, तन्नियुद्धं बाहुयुद्धमित्यादिशब्देन लोकप्रसिद्धम्[1]। अत्र खेलनमेव प्रधानतयास्ति परन्तु क्वचिदुभयोर्मध्ये कस्यचिन्नाशं यावदप्येतन्नियुद्धं प्रचलतिस्म[2]। अत्रानेकप्रकारिकाः खेलनपद्धतयः सन्ति। ताश्च आकर्षण-विकर्षणेत्याद्यनेकप्रकारकप्रसिद्धाः[3]। अनया रीत्या प्रयुद्ध्यैव भीमेन जरासन्ध-हिडिम्बासुर-बकासुर-कीचकप्रभृतयो विनाशिताः।

२२ नृत्यक्रीडा—(१) बालका बालिका वा कंचित्प्रकारं निश्चित्य नृत्यन्ति। प्रायः यदा कश्चिन्नृत्यति तदान्यो करतालिकाभिरन्यैश्चोपायैस्तदनुकूलं शब्दं करोति। अन्यश्च गायति, तथापरे साधुसाध्वितिरीत्या प्रशंसन्ति[4]।

---

(१) "चिक्रीडतुर्नियुद्धेन काकपक्षधरौ क्वचित्"। (भाग० १०,१७,१२)

(२) भीमजरासन्धादिनियुद्धं श्रीभारते द्वितीयपर्वणि २३ अध्यायादिप्रसिद्धं तत्त एवावलोकनीयम्।

(३) नियुद्धीयपद्धतिप्रकारश्च—

"नियुद्धस्याथ कर्मंच।
आकर्षणं विकर्षञ्च बाहूनामूलमेव च।
ग्रीवाविपरिवर्तञ्च पृष्ठभङ्गं सुदारुणम्।
पर्यासनविपर्यासौ पशुमारमजाविकम्॥
पादप्रहारमास्फोटं कटिरेचितकं तथा।
गात्राश्लेषं स्कन्धगतं महीव्याजनमेव च॥"

इत्याद्यनेके प्रकाराः प्रसिद्धाः। (अग्निपु० अ० २६२, श्लोक २४-३०)

(४) "रामकृष्णादयो गोपा ननृतुर्युयुधुर्जगुः।
कृष्णस्य नृत्यतः केचिज्जगुः केचिदवादयन्॥
वेणुपाणितलैः शृङ्गैः प्रशशंसुरथापरे।
गोपजातिप्रतिच्छन्नदेहा गोपालरूपिणः॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

(२) अनेकगानप्रसिद्धरागान् गीतवन्तः हावभावसमन्विताश्च नृत्यन्ति[1]। इयञ्च क्रीडा बालिकाभिः संमिलितैर्बालकैर्भवति। पूर्वा तु केवलबालकैः बालिकाभिश्च वा भवत्ययमेवोभयत्र भेदः।

२३ अक्षक्रीडा—इयं च शारिकाभिरनेकपाशैश्च संपद्यते। इयं चातीवप्राचीना, दुष्टपरिणामा चात एव ऋग्वेदादिषु अस्या निषेध उपलभ्यते[2]। प्रायोऽनेकग्रन्थेषूपलभ्यत एषा।

२४ मृगयाक्रीडा—(१) प्रायः सर्वदा अस्याः क्रीडायाः प्रचार आसीत्। अस्यास्तु वर्णनं यजुर्वेदादिष्वप्युपलभ्यते[3]। पाणिनि-

---

ईडिरे कृष्णरामौ च नटा इव नटान् नृप" (भाग० १०, १८, ९-११)

(१) श्रीरागं चापि हिन्दोलं रागमेवं पृथक् पृथक्।
अष्टतालस्त्रिभिर्ग्रामैः स्वरैः सप्तभिरग्रतः॥
नृत्यैर्नानाविधैरम्यैर्हावभावसमन्वितैः।
तोषयन्त्यो हरिं राधां कटाक्षैर्व्रजगोपिकाः॥
(गर्गसं० खं० २ अ० २१ श्लो० ३७-३८)

(२) निरुक्ते दैवतकाण्डे (अ० ७ खं० ३) 'भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म इत्येवमक्षसूक्ते द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च' इतिनिरुक्तप्रतीकव्याख्यानप्रसङ्गतो दुर्गाचार्यकृतटीकायां 'अक्षैर्मा दीव्यः कृषमित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहुमन्यमानः'। इति (ऋ० वे० ७, ८, ९, ३) ऋङ्मन्त्रव्याख्यानं द्रष्टव्यम्।

"अनक्षज्ञो ह्ययं राजन्नपि तद्व्यसनं महत्। इत्युक्तो बलमाहूय तेनाक्षै रुक्म्यदीव्यत" (भाग० १०, ६७, २८-४०) इत्यादिषु खेलनप्रकारः परिणामश्च द्रष्टव्यः। भारते सभापर्वणि विराटपर्वणि नलचरित्रे च तथैवावलोक्यते। 'सप्तमीशौण्डैः' (पा० सू० २, १, ४०) 'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः' (पा० सू० ४, ४, २०) 'तेन दिव्यति' (पा० ४, ४, ३) इत्यादिपाणिनीयसूत्रीयभाष्येऽपि लभ्यते खेलनविचारः।

(३) "मृगयुभ्यश्च वो नमः।" (वा० सं० १६, १७) "मृगः स मृगयुस्त्वम्" (अ० वे० १०,१,२६)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सूत्रतोऽपि क्रीडाप्रकारविशेषो लभ्यते[1]। रामायणादितः क्षत्रियादिषु प्रचारोऽस्या उपलभ्यते[2]। मृगयापद्धतिस्तु-उपानद्गूढपादो गोधाङ्गुलित्राणयुतो धनुरादिसहितः वने गत्वा कुत्रचिल्लीनस्तिष्ठेत् तत्र स्वभृत्यैर्महता कोलाहलेन 'अयं मृगो याति पलायते हन्तव्य एष' इति मृगादिपशून् प्रदर्श्य क्वचिद्धावमानः क्वचिदुत्पतन् मृगादिकान् हन्ति[3] मृगयुः। असहायेनापि प्रवर्तते क्रीडैषा[4]।

पक्षिहननम्—(२) अत्र पक्ष्यादिवधप्रकारोऽपि मृगयाशब्देन स्वीकर्तव्यः, मृगपदस्यानया रीत्या हन्तव्यप्राणिबोधकत्वात्। ग्रन्थेषु स प्रकारोऽप्युपलभ्यते[5]।

---

(१) 'सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने' (पा० सू० ५, ४, ६२) 'पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति' (पा० ४, ४, ३६)

(२) "यदा हि हयमारूढो मृगयां याति राघवः।
अथैनं पृष्ठतोऽभ्येति सधनुः परिपालयन्॥" (वा० रामा० १८, २७, ३१)

तथाध्यात्मरामायणेऽपि—"अश्वारूढो वनं याति मृगयायै सलक्ष्मणः। हत्वा दुष्टान्मृगान्सर्वान्पित्रे सर्वं न्यवेदयत्॥" (अ० रामा० १, ३, ६३)

(३) "दिलीपो भूभुजां श्रेष्ठो मृगयारसिको भृशम्।……॥ उपानद्गूढपादस्तु ……॥ बद्धगोधाङ्गुलित्राणो धनुःपाणिः सरीसृपः॥ …॥ हन्यतां हन्यतामेषो मृगो वैषः पलायते। इतिजल्पन् स्वभृत्येषु स्वयमुत्पत्य हन्ति च॥ इतस्ततः पुनर्याति…। क्वचित्कोटरसंलीनः……। कुर्वन् कोलाहलं तत्र · …"॥

(पद्मपुराणीयोत्तरखण्डस्थमाघमाहा० अ० १, १, १८)

(४) "मार्गं देहि पदं निधेहि निभृतं तं शब्दमाकर्णय। श्वानं वारय कन्दलात्कलकलः कोऽयं सखे तावकः। इत्यन्योन्यमनेकधामृगवधव्यापारपारंगमैर्व्याधैः कोऽप्यधिको रसः प्रतिपदं जल्पद्भिरुत्पाद्यते" ॥ (इति पुष्पाकरकवेः पद्यम्) तथा सुभाषितरत्नभाण्डागारस्थं सर्वमपि मृगयाप्रकरणं तथा बाणरचितकादम्बरीग्रन्थस्थशुकप्रोक्तं सर्वमपि मृगयावर्णनमालोचनीयम्।

(५) स च कादम्बरीग्रन्थे शुकशावकग्रहणप्रसङ्गे विशेषत उपलभ्यते स तत्रैवावलोकनीयः।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

मत्स्यवधः—(३) तथात्र मत्स्यवधप्रकारोऽप्यनुसन्धेयः। तस्याप्यनेकविधत्वमुपलभ्यते। सोऽपि क्रीडान्तर्गत एव[१]।

२५ चतुरङ्गक्रीडा—अयं शब्दप्रयोगो धर्मशास्त्रीयषोडशसंस्कारनिरूपणप्रसङ्गे विष्णुबलिसंस्कारे दृश्यते। "चतुरङ्गक्रीडावन्मण्डलं विधाय" इति तथान्यत्रापि[२]। 'शतरञ्ज' पदेन लोके प्रसिद्धा।

२६ कृत्रिमपुत्रकक्रीडा—इयं च लोके 'गुडियों का खेल'पदेन प्रसिद्धा। प्रकारोऽपि प्रसिद्ध एव[३]।

२७ वल्लीवृक्षविवाहः—अत्र नूतनवल्लीं नूतनवृक्षं च बाल्यत एव वर्धयित्वा पुनश्च युनोस्तयोर्महतोत्सवेन विवाहः क्रियते स्म। ऋष्याश्रमेषु प्रायोऽयं प्रकारः प्रचलतिस्म[४]।

२८ वीटाक्रीडा—यत्रार्धवितस्तिमात्रां वीटां हस्तमितेन दण्डेन प्रताड्य तां व्योमगां कृत्वा भूमौ पतनात्प्रागेव पुनर्दण्डेन प्रताड्य

(१) अत्र पञ्चतन्त्रीयचतुर्थतन्त्रस्था 'शतबुद्धिः शिरस्थोऽयं लम्बते च सहस्रधीः। एकबुद्धिरहं भद्रे क्रीडामि विमले जले,॥ इतिकथास्थपद्धतिप्रकारोऽनुसन्धेयः।

(२) नारायणभट्टभट्टकृतप्रयोगरत्ने विष्णुबलिप्रकरणम्। शूलपाणिकृता चतुरङ्गदीपिका च द्रष्टव्या।

(३) 'मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च' (कुमा० सं० १,२९)

(४) अत्र शाकुन्तलप्रथमाङ्कस्थप्रसङ्गोऽनुसन्धेयः—अनुसूया–हला शकुन्तले, इयं स्वयंवरवधूः सहकारस्य, त्वया कृतनामधेया वनज्योत्स्नेति नवमालिका, एनां विस्मृतवत्यसि।

शकुन्तला—तदात्मानमपि विस्मरिष्यामि। हला रमणीये खलु काल एतस्य लतापादपमिथुनस्य व्यतिकरः संवृत्तः। नवकुसुमयौवना वनज्योत्स्ना, स्निग्धपल्लवतयोपभोगक्षमः सहकारः। तथा चतुर्थाङ्के—

शकुन्तला—तात लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये।

काश्यपः—अवैमि ते तस्यां सोदर्यस्नेहम्।

तथा तत्रैव काश्यपः–आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः ॥८॥ इति।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

यावद्दूरं प्रक्षिप्य वीटापतनस्थानाद्गणयित्वान्ततो गणनाधिक्यन्यूनत्वसङ्ख्यया जयपराजयोऽवधार्यते सा वीटाक्रीडा[1]।

२९ कनकशृङ्गकोशक्रीडा—अनेकसुगन्धिद्रव्यमिश्रितं जलमनेकवर्णमिश्रितं च कृत्वा कनकशृङ्गकोशैः स्त्रीपुरुषैः परस्परं बालकैर्वा परस्परं प्रक्षिप्यते सा क्रीडा यथोक्तनामप्रसिद्धा[2]।

३० वैवाहिकक्रीडा—विवाहार्थमागतानां वरसम्बन्धिस्त्रीपुरुषाणां विवाहानन्तरं वधूगृहस्थितैः स्त्रीपुरुषैश्चानेकप्रकारेण वञ्चनादिकं हास्योत्पादकमनुष्ठीयते सा क्रीडा विवाहसम्बन्धात्कृत्रिमवैवाहिकक्रीडानामिका[3]।

३१ हल्लीषक्रीडा—(हल्लीसकेतिपाठः) रासक्रीडाविशेष एव। रासक्रीडायां कन्यकामन्तरा बालकस्तमन्तरा च कन्यका। अत्र च मध्य एक एव बालकस्तिष्ठति, तमभितो मण्डलाकारं विधाय गायन्त्यो नृत्यन्त्यो बालिकाः परिभ्रमन्ति। एषा क्रीडा यथोक्तशब्देनोच्यते[4]।

---

(१) लोकप्रसिद्धैषा। "क्रीडन्तो वीटया तत्र वीराः पर्यचरन्मुदा।"
(भारते—आदि० १३१, १७)

(२) लोकप्रसिद्धैषा। तारापीडक्रीडावर्णनप्रसङ्गे बाणरचितकादम्बरीग्रन्थे प्रसिद्धा। "कामिनीकरपुटविनिर्गताभिः कुङ्कुमजलधाराभिः पिञ्जरीक्रियमाणकायो कक्षाजलच्छटाप्रहारपाटलीकृतदुकूलो मृगमदजलबिन्दुशबलचन्दनस्थासकः कनकशृङ्गकोशश्रियं चिक्रीड।" इति।

(३) इयं च लोकेऽनेकप्रकारेण प्रसिद्धा देशाचारभिन्ना च। नैषधीयचरिते षोडशसर्गे ४९ श्लोकादारभ्य विशेषत उपलभ्यते। सा ततोऽवगन्तव्या।

(४) "तास्तु पङ्क्तीकृताः सर्वा रमयन्ति मनोरमम्।
गायन्त्यः कृष्णचरितं द्वन्द्वशो गोपकन्यकाः॥
कृष्णलीलानुकारिण्यः कृष्णप्रणिहितेक्षणाः॥" (हरिवं० वि० २०, २५-२६)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

३२ सगायनकूर्दनक्रीडा—एषा च क्रीडा जलक्रीडाङ्गभूता उपलभ्यते। जलक्रीडाया अनन्तरं मद्यपानं कृत्वा स्वस्त्रिया सह तालादिसहितमनेकप्रकारं गानमत्र भवति। कदाचिच्चोड्डुनादिकमपि स्यात्[१]।

३३ नौक्रीडा—गृहतुल्यासु नौकासु क्रीडैषा प्रवर्तते। अन्नपानाद्यनेकसाहित्ययुता उद्यानकृत्रिमपर्वतदीर्घिकादिसहिताश्च महत्यो नौका निर्मीयन्ते स्म। तत्रानेकान्नपानादिभक्षणपूर्विका अनेकस्त्रीभिः सह नृत्यादिकाः क्रीडाः प्रचलन्ति[२]।

३४ उदकक्रीडनकम् (जलगृहक्रीडा)—एकं गृहं स्थलेऽर्धं जले चार्धं निर्माय तत्र भक्ष्यभोज्यादिकं च सर्वमपि संस्थाप्य तत्रानेकप्रकारेण क्रीडित्वा भक्ष्यं भोज्यं स्वयं भक्षयित्वा परस्य मुखेऽपि प्रवेश्य ग्रासमनेकरीत्या जले स्थले च क्रीडन्ति[३]।

---

(१) "कादम्बरीपानमदोत्कटस्तु बलः पृथुश्रीः स चुकूर्द रामः।
सहस्ततालं मधुरं समं च स्वभार्यया रेवतराजपुत्र्या॥
तं कूर्दमानं मधुसूदनश्च दृष्ट्वा महात्मा च मुदान्वितोऽभूत्।
चुकूर्द सत्यासहितो महात्मा हर्षागमार्थं च बलस्य धीमान्॥" (हरि० वि० ८९, १६-१७) 'तथा कुर्दखुर्दगुर्दगुदक्रीडायामेव (पा० धातु०)

(२) "नौभिर्गृहप्रकाराभिश्चित्रक्रीडुरपराजिताः…………।
उद्यानानि सभावृक्षा दीर्घिकाः स्यन्दनानि च॥
निवेशितानि शिल्पानि तादृशान्येव सर्वथा॥" (हरि० वि० ८८, ६८…)

(३) "ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत।
चैत्रकम्बलवेश्मानि विचित्राणि महान्ति च॥
सर्वकामसुपूर्णानि……… ।
उदकक्रीडनकं नाम कारयामास भारत।
भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च चोष्यं लेह्यमथापि च।
परस्परस्य वक्त्रेभ्यो ददुर्भक्ष्यास्ततस्ततः॥" (भारत आदि० १२८, ३१)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

३५ वनविहारक्रीडा—अस्यां क्रीडायां युवदम्पतीनामितस्ततो गमनं क्वचिच्च सखीभिः सह सङ्घर्षेणेतस्ततो धावनं क्वचिच्चाक्षिनिमीलनादिकं क्वचिच्च पुष्पावचयादिकं चानुष्ठीयते[1]।

३६ आमलकमुष्ट्यादिक्रीडा—यत्र हस्ते कान्यप्यामलकादिफलानि धृत्वा मुष्टिं प्रबध्य कश्चित्कंचित्पृच्छति, कथय कति फलानीति ?। स यदि सम्यक्तया कथयति तदा हस्तस्थितानि सर्वाण्यपि फलानि सत्यवक्ता विजेता स्वीकरोति, यदि मिथ्या स्यात्तदा प्रतियुग्ममेकैकं फलं पराजेता मिथ्यावादी ददाति। एषा क्रीडा यथोक्तनाम्ना कथ्यते[2]।

३७ दर्दुरप्लावक्रीडा—इयं च क्रीडा देशभेदेनानेकप्रकारिका भवति। तस्यां दर्दुरवत्-मण्डुकवत्प्लवनं भवति। सर्वे बालकाः सर्वा बालिका वा कुत्रचिदेकस्मिन् स्थले दर्दुरवच्छरीराकृतिं निर्माय उपविश्य निश्चितावधिस्थानपर्यन्तं सर्वे दर्दुरवदुत्प्लुत्योत्प्लुत्य युगपदेव गच्छन्ति। तत्र यः प्रथमतो निर्दिष्टस्थलं प्राप्नोति तस्य जयो भवति। कुत्रचिद्देशे हरिणवत्क्रीडन्ति। "हरिणाक्रीडनकम्" क्रीडा त्वस्यैव प्रकारविशेषः। क्वचिच्च कुक्कुटवत्प्रचलन्ति। महाराष्ट्रदेशे बालिकाः कुक्कुटवत्सर्वाः शरीराकृतिं निर्माय स्थित्वा निश्चितावधिपर्यन्तं युगपद्गच्छन्ति। नाम च तस्य खेलस्य महाराष्ट्रदेशे तद्भाषीयं "कोंवडा" इति प्रसिद्धम्[3]।

---

(१) शिशुपालवधकाव्यस्य सप्तमसर्गे विशेषरूपेण वर्णनमुपलभ्यतेऽस्याः क्रीडायास्तत्तत एवावधार्यम्।

(२) "क्व चामलकमुष्टिभिः" (भाग० १०, १८, १४) लौकिक्येषा क्रीडा सर्वत्र प्रसिद्धतरा।

(३) "क्वचिच्च दर्दुरप्लावैर्विविधैरुपहासकैः"। (भाग० १०, १८, १५) प्रसिद्धैषा क्रीडा देशभेदेनानेकप्रकारा।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

३८ नाट्यक्रीडा—अत्र बालका बालिका वा स्त्रीपुरुषाणामनेकप्रकारकवेषं धृत्वा खेलन्ति[1]। अयं तु खेलः परस्परसन्तोषार्थं एव न तु समाजे लोकदर्शनार्थम्।

३९ अलातचक्रक्रीडा—अलातचक्रशब्दप्रयोगः प्रायो वेदान्तादिग्रन्थेषु भ्रमनिदर्शनार्थमागतो लभ्यते। परन्त्वलातचक्रशब्दस्य विशेषतो विवरणं नोपलभ्यतेऽर्थस्य लोकप्रसिद्धत्वात्। लोके च बालका अन्ये वा क्रीडकाः सतैलयुतकर्पटकेनोभयतो बद्धां यष्टिमग्निना प्रज्वाल्य सज्वालां तां मण्डलाकारं चालयन्ति तेन यदग्निचक्रं निर्मितं भवति तदेवालातचक्रपदेन गीयते। सा च क्रीडोपलभ्यतेऽधुनापि क्वचित्।

४० गदागदि—इदं च गदया गदया प्रवृत्तं परस्परं युद्धम्। परन्तु युद्धात्प्राग् यदा खेलनस्याभ्यासो भवेत्तदैव युद्धेऽपि गदाप्रयोगः सम्यक्तया कर्तुं शक्य इत्यभिप्रायेण युद्धात्प्रागभ्यासः खेलनरूप इति कृत्वा खेलनिबन्धे संग्रहः कृत इति द्रष्टव्यम्। युद्धप्रकारेण खेलनप्रकारोऽप्यनुसन्धेयः[2]। एवमनेके खेलाः संभवन्ति।

---

(१) "पुंवेषनायिकाः काश्चिन्मौलिकुण्डलमण्डिताः।
नृत्यन्तः कृष्णपुरतः श्रीकृष्ण इव मैथिल॥
राधावेषधरा गोप्यः शतचन्द्राननप्रभाः"। ………॥ (गर्ग सं० खं० २ अ० २९, २२-२३)

(२) "भगवांस्तु गदावेगं विसृष्टं रिपुणोरसि।
अवञ्चयत्तिरश्चीनो योगारूढ इवान्तकम्॥
पुनर्गदां स्वमादाय भ्रामयन्तमभीक्ष्णशः।
ततश्च गदयारातिं दक्षिणस्यां भुवि प्रभुः।
एवं गदाभ्यां गुर्विभ्यां हर्यक्षो हरिरेव च"॥ इ० (भाग० ३, १४, १८-१९)
तथा हरिवंशे हरिवंशपर्वणि ९० अध्याये—
"स मण्डलानि चित्राणि दर्शयामास केशवः।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

४१ अशोकपादप्रहारः—कविसंप्रदायः किल एषः । यदशोकवृक्षो नुपुरालक्तकचरणेन कन्यया ताडनीयः, तदनन्तरमयं पुष्प्यति । अयं च क्रीडाप्रकारः क्वचित्क्वचिदुपलभ्यते[1] ।

४२ चित्रक्रीडनकम्—विरहावस्थायां, अन्यदा वा परिचितजनज्ञानार्थं प्राक्तनवृत्तं द्रष्टुं वा प्रायः प्राक्तनलिखितं नूतनं वा निर्माय चित्रं तद्‌दृष्ट्वा मनोविनोदोऽनुष्ठीयते । अयं प्रकारः क्वचित् क्वचिन्नाटक उपलभ्यते[2] ।

४३ काव्यशास्त्रविनोदः—अयं विनोदप्रकारः प्रायः पण्डितेषु प्रचलति स्म । अस्मिन् शास्त्रचर्चा, समस्यापूर्तिः नूतनश्लोकनिर्मितिः प्रहेलिकादिविषयाः समायान्ति[3] । लोकेऽपि स्त्रीषु "पहेली, उखाणे" इत्यादिशब्दैरयं प्रकारः भिन्नभिन्नदेशेषु भिन्नभिन्ननाम्ना व्यवह्रियते ।

४४ वाजिवाह्यालिविनोदः—लोके 'पोलो' नाम्ना प्रसिद्धैषा क्रीडा[4] ।

कौमोदकीं महाबाहुर्लीलया युद्धकोविदः ॥
तथैवासुरमुख्योऽपि गदां तां बहुकण्टकाम् ।
शिक्षया भ्राम्यमाणोऽथ मण्डलानि चचार ह ॥" (३९-४९)

(१) मालविकाग्निमित्रनाटकस्य तृतीयाङ्को द्रष्टव्यः ।

(२) शाकुन्तलनाटकस्य षष्ठोऽङ्कः, उत्तररामचरितस्य प्रथमोऽङ्कः, भागवते उषाचरित्रं (१०, ६२, १९) च द्रष्टव्यम् । एवमन्यत्रापि ।

(३) 'काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्' । अस्मिन् विषये भोजप्रबन्धादि द्रष्टव्यम् ।

(४) मानसोल्लासग्रन्थे द्वितीयभागे विशेषरूपेण वर्णनमस्योपलभ्यते (सोमेश्वरकृतोऽयं ग्रन्थः, सोमेश्वरकालश्च सन् ११३१) ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

द्वितीयप्रकारस्थाः क्रीडाः ।

१ नृत्यक्रीडा—इयं देवयात्रोत्सवादिषु राजसंसदि विशेषसमाजे च प्रचलति[1] ।

अतीव प्रसिद्धैषा । प्रायः सर्वत्र पुराणेषु देवजयानन्तरं गायनं अप्सरसां च नृत्यं "ननृतुश्चाप्सरोगणाः" इत्यादिनोपलभ्यते । तथेन्द्रसंसद्यपि नृत्यं प्रचलतिस्मेत्यनेककथाप्रसङ्गतो ज्ञायते । अत्र नृत्यनृत्तरूपं भेदद्वयमुपलभ्यते[2] ।

२ नाट्यम्—किमपि चरित्रमुद्दिश्य तदनुकारिभिरनुकार्यपुरुषादिवत्समाजेऽनुष्ठीयते। प्रायो रामकृष्णलीलाः पूर्वं प्रचलन्ति स्म, श्रीमद्भागवतेऽभिनय उपलभ्यते । तथान्यत्रापि[3] ।

३ मल्लक्रीडा—बहुजनसमाजे यदा मल्लक्रीडा प्रचलति, ततः पूर्वं धनुर्यज्ञादिसंज्ञको यज्ञः क्रियते स्म । प्रेक्षकोपवेशनार्थं यथायोग्यं

---

(१) स्कन्दपुराणे कौमुदीमहोत्सवे—
"प्रातः प्रभृति राजा च आज्ञापयति कौमुदीम् ।
गायन्तु गायकाश्चैव नृत्यन्तु नटनर्तकाः ॥" इत्यादि ।

(२) घटादिगणे 'नटनृत्तौ' इतिपठितं तत्रायं कौमुद्यां विचारः—
'घटादौ तु नृत्यं नृत्तं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् ।' गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् ' इति ।

(३) "रामायणं महाकाव्यमुद्दिश्य नाटकीकृतम् ।
ऋष्यशृङ्गश्च शान्ता च तथारूपैर्नटैः कृताः ।
तत्कालजीविनो वृद्धा दानवा विस्मयं गताः ॥" (हरिवं० ३९,९३)

तथा—'अख्यातोपयोगे' (पा० सू० १, ४, २९) उपयोग इति किमर्थम्—नटस्य शृणोति । इति पातञ्जलमहाभाष्यम्, तथा 'गायन्ननुस्मरन्कर्म जन्म चाभिनयन्मुहुः ।' (भाग० ११,११,२३) इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

तथा 'नटभूमिश्च कर्तव्या' इति विष्णुधर्मोत्तरे यात्राप्रकरणम्, भरतमुनिकृतं नाट्यशास्त्रं च विशेषतो द्रष्टव्यम् ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

स्थलं निर्माय तत्र स्त्रीबालकवृद्धतरुणोपवेशनार्थं सम्यगुच्चवस्थां कुर्वन्ति स्म। तथा मल्लानां शरीरार्द्रतानाशार्थं तत्र तत्र करीषादिकं संस्थाप्य जलं स्थापयन्ति स्म। ततो मल्लयुद्धनियमानुसारं महताऽऽवेशेन युद्धं प्रचलति स्म। अस्य सम्यग्वर्णनं भारते विराटपर्वणि जिमूतभीमयुद्धे, जरासन्धभीमयुद्धे-कृष्णचाणूरयुद्धे विस्तृतमुपलभ्यते[1]।

४ ऐन्द्रजालक्रीडा—इयं च शत्रुषु भीत्युत्पादनार्थं क्रियते स्म। उक्तञ्च कौटिल्येन—

अनिष्टैरद्भुतोत्पातैः परस्योद्वेगमाचरेत्।
आराज्यायेति निर्वादः समानः कोप उच्यते ॥ अ० २ अधि० १४।

एषा च क्रीडानेकोपायैः सिद्ध्यति—यथा खद्योतचूर्णं सर्षपतैलयुक्तं रात्रौ प्रज्वलति। एवमनेकप्रकारेणाकाशस्था ज्वालाः, भूमौ चानेकराक्षसप्रभृतीन् प्रदर्श्य शत्रुषु भीतिरुत्पाद्यते[2]।

---

(१) "जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं प्रख्यातविक्रमम्......... ।
उभौ परमसंहृष्टौ मत्ताविव महागजौ ॥ कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सुसंकटैः।"
(विराटपर्व अ० १३, १४-४०)

"तस्मिन्प्रविष्टो ददृशे धनुरैन्द्रमिवाद्भुतम्।" (भाग० १०, ४२)

"योऽयं करीषधर्मश्च तोयधर्मश्च रङ्गजः ॥" (हरि० ३०,१३)

(२) कौटिलीयार्थशास्त्रे-'खद्योतगण्डूपदं चूर्णं समुद्रजन्तूनां भृङ्गकपालानां खदिरकर्णिकाराणां पुष्पचूर्णं वा शकुनकङ्कुतैलयुक्तं तेजनचूर्णम्, पारिभद्रत्वङ्मषीमण्डूकवसया युक्ता गात्रप्रज्वालनमग्निना' इत्याद्यधिकरणसमाप्ति यावद् द्रष्टव्यम्। (अ० २ अधि० १४)

तथा भागवते—'शुश्राव शब्दं जलधेरिवेरितं
नभस्वतो दिक्षु रजोऽन्वदृश्यत ।
क्षणेनाच्छादितं व्योम घनानीकेन सर्वतः।
विस्फुरित्तडितो दिक्षु त्रासयन् स्तनयित्नुना ॥
अहयोऽशनिनिःश्वासा वमन्तोऽग्निं रुषाक्षिभिः।
ससृजुस्तिग्मगतय आसुर्या माययासुराः" ॥ (४, १०, २१-२८)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

५ समाह्वयक्रीडा—इयं चोभयप्रकारिका सपणबन्धा पणबन्ध-रहिता च। तत्र या पणबन्धरहिता सा क्रीडाशब्देन व्यवह्रियते[१]। तत्र पणबन्धनपूर्वकसमाह्वयक्रीड़ाप्रकारः ताम्रचूडयुद्धरूपः—दश-कुमारचरिते पञ्चमोच्छ्वासे दरीदृश्यते[२]। एतच्च पणबन्धपूर्वकं समाह्वयं द्यूतं च मनुना निषिद्धम्-द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेदिति। तत्र केवलं क्रीडारूपं न निषिद्धम्। हरिवंशेऽपि प्राणिनां परस्परंक्रीडनकं दृश्यते[३]। समाह्वयस्तु मल्लमेषमहिषादिभिरपि क्रियते स्म[४]।

६ मनुष्यपशुयुद्धम्—एतच्चापणबन्धपूर्वकं क्रीडारूपं भारते श्रीमद्भागवतादिषु च दरीदृश्यते[५]। तत्र मत्तहस्तिभिः क्रूरव्याघ्रादिभिः सह मनुष्यस्य युद्धं प्रचलति स्म। तत्र हस्तिनः पुच्छं धृत्वा

"चतुरङ्गबलं राजा इन्द्रजालेन दर्शयेत्।
सहायार्थमनुप्राप्तान्दर्शयेत्त्रिदिवौकसः॥
रक्तवृष्टिश्च सन्दर्श्या परेषां शिबिरं प्रति।
छिन्नानि रिपुशीर्षाणि प्रासादाग्रेषु दर्शयेत्"॥ (वि० ध० उ०)

(१) उक्तं च वीरमित्रोदये राजनीतिप्रकाशे—
'पणपूर्वं यत्क्रियते तदेव द्यूतं समाह्वयश्च। अपणपूर्वके तु न द्यूतसमाह्वयशब्दौ प्रवर्तेते। तयोर्लोके क्रीडाशब्देन व्यवहारात्। अत एव तयोर्लोके विगानाभावः'। इति।

तथा मत्स्यपुराणे—"क्रीडानिमित्तं नृपतिर्धारयेन्मृगपक्षिणः"। इति

(२) 'मार्गे च महति निगमे नैगमानां ताम्रचूडयुद्धकोलाहलो महानासीत्। इत्यादि (१९७ पृष्ठं निर्णयसागरमुद्रितं द्रष्टव्यम्)

(३) "सकरीषाङ्गराजीषु व्रजरथ्यासु वीर्यवान्।
वृषाणां जातदर्पाणां युद्धानि समयोजयत्"॥ (हरि वं० २, २०, १६)

(४) 'प्राणिद्यूते-मल्लमेषमहिषादिनिर्वर्त्यं' इत्यादि मिताक्षरायाम् (२, १७)

(५) 'यदास्य तुल्यः पुरुषो न कश्चित्तत्र विद्यते। ततो व्याघ्रैश्च सिंहैश्च

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्रक्रीडय स नाश्यते स्म। अन्यैरपि प्राणिभिर्युद्धमनेकप्रकारकं भवति स्म[1]।

७ शस्त्रविद्याप्रदर्शनम्—अनेकजनसमुदायमध्ये नूतननिर्मितरङ्गस्थले चानेकप्रकारेणाधीतशस्त्रविद्यायाः प्रदर्शनं क्रियते। श्रीमद्भारते पाण्डवानां कौरवाणां च परीक्षा एवं प्रकारेणैव भीष्मादीनां पुरतो द्रोणाचार्येण प्रदर्शिता[2]।

८ ऐन्द्रजालिकक्रीडा—सर्पादिसाधनैरनेकप्रयोगैरेषा क्रीडा जनसमाजेऽनुष्ठीयते। अस्या विस्तृतं विलक्षणमद्भुतं च वर्णनं दशकुमारचरिते पूर्वपीठिकायां पञ्चमोच्छ्वासे सुस्फुटं दरीदृश्यते[3]।

द्विरदैश्चाप्ययोधयत्॥ पुनरन्तःपुरगतः स्त्रीणां मध्ये वृकोदरः। योध्यते स विराटेन सिंहैर्मत्तैर्महाबलः" ॥ इति (भारते वि० १३,४१-४२)।

"एवं निर्भर्त्सितोऽम्बष्ठः कुपितः कोपितं गजम्। चोदयामास कृष्णाय कालान्तकयमोपमम्''।................'' इत्यादि (भाग० १०,४२,४-८)

"सन्निकृष्टे ततो नागे गर्जमाने यथा घने। सहसोत्पत्य गोविन्दश्चक्रे तालस्वनं प्रभुः॥ ....॥ कृष्णस्तु तेन नागेन क्रीडित्वा शिशुलीलया। निधनाय मतिं चक्रे कंसद्विष्टेन चेतसा'' (हरिवं० २९, २७-३३)।

(१) वृषभेण सह युद्धम्—''गृहीत्वापरपादाभ्यां सहलाङ्गूलमच्युतः। भ्रामयित्वा......"(भाग० १०, ११, ४३)।

"अश्वेन सह युद्धम्—तस्योत्सिक्तस्य बलवान् कृष्णोऽप्यमितविक्रमः। बाहुना भोगिनं कृत्वा मुखे क्रुद्धः समादधत्॥" (ह० २९, ६६)

(२) "कृतास्त्रान् धार्त्तराष्ट्रांश्च पाण्डुपुत्रांश्च भारत। दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्राजन् धृतराष्ट्रं जनेश्वरम्.........ते दर्शयेयुः स्वां शिक्षां राजन्ननुमते तव॥''.........

(भार० आदि १३४-१३९ अध्यायौ द्रष्टव्यौ)।

(३) 'ऐन्द्रजालिकः समागतः, इति द्वारस्थैर्विज्ञापितेन........, तदनु विषमं विषमुल्बणं वमन्तः फणालङ्कारणा रत्नराजिनीराजितराजमन्दिराभोगा भोगिन'...... इत्यादिकं महत्तत एव द्रष्टव्यम्।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

६ वैवाहिकपणबन्धनम्—विवाहे कन्यास्वयंवरप्रसङ्गे प्रायः क्षत्रियेषु पणबन्धव्यवहार आसीत्। तदनुसारेण सर्वापेक्षया विशिष्टबलस्य कौशलस्य च परीक्षार्थं कमपि पणं निश्चिन्वन्ति स्म। विवाहार्थं मिलितानां जनानां तदवलोकेन मनोविनोदो भवतीति कृत्वा क्रीडासंकलने तेषामपि संग्रहः कृतः।

धनुर्भङ्गः—(१) रामायणे सीताविवाहार्थं धनुःप्रत्यञ्चार्पणरूपः पण आसीत्। स च लोकविशिष्टेन रामेण संपादितः[१]।

मत्स्यवेधः—(२) अयं पणो द्रौपदीस्वयंवरे द्रुपदेन संस्थापितः। स च लोकविलक्षणेन धनुर्धारिणार्जुनेन संपादितः[२]।

वृषभदमनम्—(३) अयं पणो नाग्नजितीविवाहे नग्नजिद्राज्ञा संस्थापितः, सच भगवता कृष्णेन संपादितः[३]।

आजिधावनम्—(४) अयं पणः सूर्येण स्वपुत्र्याः सूर्याया विवाहार्थं स्थापितः, सचाश्विनीकुमाराभ्यां संपादितः[४]।

---

(१) जनक उवाच—"यद्यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने।
सुतामयोनिजां सीतां दद्यां दाशरथेरहम्॥" (वा० रा० १, ६६, २६)

(२) "विव्याध लक्ष्यं निपपात तच्च छिद्रेण भूमौ सहसातिविद्धम्।" इति (भार० आ० १८८, २१)

(३) राजोवाच—"किं त्वस्माभिः कृतः पूर्वं समयः सात्वतर्षभ।
पुंसां वीर्यपरीक्षार्थं कन्यावरपरीक्षया॥ सप्तैते गोवृषा वीर दुर्दान्ता दुरवग्रहाः।" (भाग० १०, ५८, ४१-४७)

(४) नीतिमञ्जर्याम्—"प्राप्नुयाद्विजयं सत्यात्तस्मात्सत्यं समाचरेत्।
नासत्यावश्विनौ सूर्यां देवेभ्यो जिग्यतुः पुरा॥" ४९॥

तथाच ऋग्वेदे—

'आवां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्ष्मेवातिष्ठदर्वता जयन्ती। विश्वेदेवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः समु श्रिया नासत्या सचेथे॥' (ऋ० १,११६,१७)

सविता स्वदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमैच्छत्। तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासुः। तेऽन्योन्यमूचुः। आदित्यमवधिं कृत्वाऽऽजिं धावाम। योऽस्माकं मध्ये

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

पृथ्वीप्रदक्षिणा—(५) अहिल्यावरणार्थं ब्रह्मदेवेन पृथ्वीप्रदक्षिणारूपो पणः संस्थापितः, सच गौतमेन संपादितः[1] ।

एवमन्येऽपि पणवन्धा दरीदृश्यन्ते[2] ।

१० काष्ठचित्रक्रीडनकम्—पूर्वस्मिन् काले काष्ठानामनेकप्राणिनो निर्माय यन्त्रादिना सूत्रेण वा तेषां प्रचालनं कृत्वा खेलनं कुर्वन्ति स्मेति ज्ञातुं शक्यते। पञ्चतन्त्रे प्रथमतन्त्रे पञ्चमकथायां तादृशयन्त्रादिरूपोपलब्धेः । एवं च काष्ठचित्रक्रीडाप्यासीत्[3] ।

तृतीयप्रकारस्थाः क्रीडाः ।

१ मार्गपालीवन्धनम्—कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदि कृत्यमिदम् । मार्गपालीनाम कुशकाशमयीं दीर्घां वहुलम्बकयुतां रज्जूं निर्माय पूर्वस्यां दिशि तुङ्गे पादपे स्तम्भे वा प्रवध्य तस्यास्तलतः सन्ध्यासमये गजाश्वादिकं नयेद्यथा तस्या उल्लङ्घनं भवेत्। तथा राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्राश्च मार्गपालीसमुल्लङ्घनं कुर्वन्तिस्म[4] ।

उज्ज्येष्यति तस्येयं भविष्यति । तत्राश्विनावुदजयताम्, सा च सूर्या जितवतोस्तयो रथमारुरोह। "अथ यत्र ह तत्सविता सूर्यां प्रायच्छत्सोमाय राज्ञे" इत्यादिब्राह्मणम्। (कौ० ब्रा० ७८।१)

(१) "तस्मैं सा दीयते सुभ्रूः यः पृथिव्याः प्रदक्षिणाम् ।
कृत्वोपतिष्ठते पूर्वं नचान्यस्मै पुनः पुनः" ॥ (ब्रह्मपुराणम् ८७,१६)

(२) अश्वानयनं भारते जरत्कारुविवाहप्रसङ्गे । तथान्यदपि द्रष्टव्यम् ।

(३) कौलिकार्थं रथकारः कीलसंचारिणं वैनतेयं निर्मितवान् । इत्यादि तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

(४) निर्णयसिन्धौ स्कन्दपुराणीयं वचनम्—
"ततोऽपराह्णसमये पूर्वस्यां दिशि भारत ।
मार्गपालीं प्रबन्धीयात्तुङ्गे स्तम्भेऽथ पादपे ॥
कुशकाशमयीं दिव्यां लम्बकैर्बहुभिर्मुने ।
दर्शयित्वा गजानश्वान्सायमस्यास्तले नयेत् ॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

२ वष्टिकाकर्षणम्—मार्गपालीबन्धनस्याङ्गभूतमिदम्। कुशकाशमयीं सुदृढां नवां रज्जुं निर्माय तस्या एकतो हीनवर्णा अन्यत्र राजपुत्राश्च स्थित्वा तां प्रगृह्य यथाबलं मुहुर्मुहुः कर्षयन्ति। यदि हीनजातिजयो भवेत्तदा राज्ञो यावद्वत्सरं जय इति संकेतः[१]।

३ गोक्रीडनकम्—इयं च क्रीडा कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदि क्रियते। तत्र स्वकीयं गोमहिष्यादिकं सर्वं सम्यक् संभूष्य साध्वन्नादिकं च भोजयित्वा महतानन्देनेतस्ततो नीयते[२]। अधुना तु कुत्रचित् सहस्राधिको गवां समूहो इतस्ततो नीयते।

४ बलिराज्योत्सवः—कार्त्तिकशुक्लप्रतिपद्[३] बलिप्रतिपद्। तस्यां प्रातः काले पणबन्धपूर्वकं द्यूतं कर्तव्यम्। तस्मिन् द्यूते यस्य जयो भवति तस्याऽऽसंवत्सरं जयो भवति। विपरीते विपरीतम्। रात्रौ च पञ्चरङ्गकैः शय्यायां शुक्लतण्डुलैर्बलिं विधाय पूजनं कुर्वन्ति। इतस्ततश्च दीपप्रज्वलनं विदधति[४]।

राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणा शूद्रजातयः।
मार्गपालीं समुल्लङ्घ्य निरुजः स्युः सुखान्विताः" ॥

(१) तथा तत्रैवादित्यपुराणे—
"कुशकाशमयीं कुर्याद्वष्टिकां सुदृढां नवाम्।
तामेकतो राजपुत्रा हीनवर्णास्तथान्यतः ॥
गृहीत्वा कर्षयेयुस्तां यथासारं मुहुर्मुहुः।
जयेऽत्र हीनजातीनां जयो राज्ञस्तु वत्सरम्" ॥

(२) "गोमहिष्यादि यत्किञ्चित्तत्सर्वं भूषयेन्नृपः"। (पुरुषार्थचिन्तामणौ बल्युत्सवः

(३) "प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीडनन्तु गवां स्मृतम्"। (निर्णयसिन्धौ देवलवचनम्)

(४) "तस्माद्द्यूतं प्रकर्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ॥
तस्मिन्द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरं जयः।
पराजयो विरुद्धश्चेल्लाभनाशकरो भवेत् ॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

५ अक्षक्रीडा (राजसूययागः) राजा राजसूयं यज्ञं करोति तदा तेन राजसूययज्ञाङ्गमक्षक्रीडनकमवश्यं धर्मायानुष्ठातव्यम्[1]। तस्या अक्षक्रीडायाः प्रकारस्त्वधुना यथा लोकाः क्रीडन्ति तथैव विद्यते स्म।

६ आजिधावनम् (वाजपेययागः)—इयं रथधावनरूपा क्रीडा आजिधावनशब्देन वैदिकैः कथ्यते। वाजपेययागाङ्गभूतैषा। औदुम्बरी शाखा धावनावधिमर्यादाद्योतनायोपहिता कल्प्यते, तां प्रति गन्तुं रथ उपविष्टा रथिका अहमहमिकया शीघ्रं रथान् धावयन्ति[2]। इयं यथोक्तशब्देन भण्यते। अत्राजिशब्देन स्पर्धोच्यते।

७ वंशनृत्यम् (नरमेधः) नरमेधसंज्ञको यागविशेषः। तत्रानेकमनुष्यपशवो निर्दिष्टाः। तत्र सर्वेषां मनुष्यपशूनां पर्यग्निकरणानन्तरं यूपेभ्यो विमुच्योत्सर्गो विहितः। तत्रान्तरिक्षदेवतायै वंशनर्तिरूपः पुरुषः पशुर्विहितोऽस्ति। स च वंशेन नर्तनशीलवान्।

बलिमालिख्य दैत्येन्द्रं वर्णकैः पञ्चरङ्गकैः।
लोकश्चापि गृहस्यान्तः शय्यायां शुक्लतण्डुलैः।" (निर्णयसिन्धौ बल्युत्सवः)।

(१) "अक्षैर्दीव्यति" राजसूययागीयाक्षक्रीडनविधायिका श्रुतिः।

(२) आजिं शीघ्रं यन्ति" (कात्यायनश्रौतसूत्रम् अ० १४-३) तट्टीका च। "प्र पर्वतानामुशती उपस्था दश्वे इव निषिते हासमाने। गावेव शुभ्रे मातरो रिहाणे विपाट्छुतुद्री पयसा जवेते" अस्मिन् मन्त्रे विपाट्छुतुद्री नद्यौ परस्परं अश्ववत् स्पर्धमाने समुद्रं गच्छत इति वर्णनमुपलभ्यते तेन तर्क्यतेऽश्वधावनं क्रीडाविशेषरूपमपि तदा स्यादिति। (ऋग्वे० मं० ३ सू० ३३)

तथा—"तस्मिन् देवा न समजानते ममेदमस्तु ममेदमस्त्विति। ते सञ्ज्ञानाना अब्रुवन्नाजिमस्यायामहै स यो न उज्जेष्यति तस्येदं भविष्यतीति" (ऐ० ब्रा० २, २,१)

अस्मिन् ब्राह्मणे "रेसेस" संज्ञकखेलस्योल्लेखो विद्यते। आजिशब्देनाश्वधावनस्थलं स्वीक्रीयते। तथा (घुड़दौड़) छान्दोग्येऽपि समर्यादधावनप्रकार उपलभ्यते 'आजेः सरणम्' इति। (छान्दो० १, ३, ५)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

एवं च वंशाधारेणानेकप्रकारकं नृत्यमपि तदा खेलनरूपं स्यादिति अनुमीयते[१] ।

८ इन्द्रध्वजोच्छ्रायः—इन्द्रकेतुसंज्ञकमिन्द्रदेवताकं महान्तं ध्वज-मुत्थाप्य तस्य पूजनं विधाय नटनर्तकादिभिरनेकखेलनं विधाय पञ्चमे दिवसे राजा चतुरङ्गबलयुतो हस्तिभिर्ध्वजं नदीतीरे नीत्वा तं तत्र प्रवाहयेत् । तदा जले पौरा जानपदा अनेकप्रकारिकां क्रीडां कृत्वा जलतीरे महान्तमुत्सवं कुर्वन्ति[२] ।

९ कौमुदीमहोत्सवः—राजा कौमुदीमहोत्सवं कर्तुं सर्वान् जनानाज्ञापयति तथा नटनर्तकगायकानां तत्तत्कर्माणि योग्यानि तत्र प्रचलन्ति । 'तथा तरुणाः तरुणीभिः सह रममाणाः हसन्तश्च समन्तात्पर्यटन्तु' इत्याज्ञां प्रदाय राजा महता समारम्भेणायमुत्सवः प्रचालयति स्म[३] ।

---

(१) "अग्नये पीवानं पृथिव्यै पीठसर्पिणं वायवे चाण्डालमन्तरिक्षाय वꣳश-नर्तिनम्" (शुक्लयजुर्वेदसंहिता ३०, २१) ।

अत्र महीधरभाष्यम्—अन्तरिक्षाय वंशनर्तिनम्-वंशेन नर्तनशीलम् । तथा ब्राह्मणादीनां पर्यग्निकरणानन्तरमिदं ब्रह्मणे इदं क्षत्रायेत्येवं सर्वेषां यथा स्वस्व-देवतोद्देशेन त्यागः । ततः सर्वान् ब्राह्मणादीन् यूपेभ्यो विमुच्योत्सृजति ।

(२) "नटनर्तकसंकीर्णं तथा पूजितदैवतम् ।......

पञ्चमे दिवसे प्राप्ते शक्रकेतुं विसर्जयेत् ।

पूजयित्वा महाभाग बलेन चतुरङ्गिणा ॥

नीत्वा करीन्द्रैस्त्रितयं ततो नद्यां प्रवाहयेत् ॥

पौरा जानपदास्तत्र क्रीडां कुर्युस्तदाम्भसि ।

उत्सवं च तदा कार्यं जलतीरगतैर्महत् ॥"

(वीरमित्रोदये राजनीतिप्रकाशे विष्णुधर्मोत्तरम्)

(३) "प्रातःप्रभृति राजा च आज्ञापयति कौमुदीम् ।

देवरात्रिं च देवस्य रुद्रस्यासुरनाशिनीम् ॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

१० गवोत्सर्गः (उत्सवः) कार्तिकशुक्लप्रतिपदि गवोत्सर्गरूप उत्सवोऽनुष्ठीयते स्म। मनोरमे स्थाने पूर्वपश्चिमदिश्योः स्तम्भद्वय-समारोपं कृत्वा शरवंशसंभवां, दर्भमयीं वा दीर्घां रज्जूं कम्बलयुतां सम्बध्य तत्रोभयोः पार्श्वयोर्विप्रा वेदध्वनिं कुर्वाणास्तिष्ठन्ति। तत उत्सर्गं कारयेत्। तत्र प्रथमतो होता यजमानसमन्वितः ततोऽधस्ताद्‌ गच्छति, अनन्तरं ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्राः गावः प्रजाः तथा वर्णबाह्या-श्चाण्डालविवर्जिता हास्ययुक्ता गच्छन्ति। एवं कृते सर्वा ईतयो नश्यन्तीति कर्मफलम्[1]।

११ देवयात्रादिमहोत्सवः—प्रतिवर्षमयं विशिष्टदेवताया उत्सवो-ऽनुष्ठीयते। तदर्थं कूटागारं नूतनमनेकघण्टापुष्पमालावस्त्रपताका-दिसमलंकृतं विधाय लोकानामानन्दार्थं मनोविनोदनार्थं च नटभूम्या-दिकं विधाय तत्कूटागारं गजाश्वनरवृषैर्वाहयित्वा सबलयुतो राजा

गायन्तु गायकाश्चैव नृत्यन्तु नटनर्तकाः।
तरुणाः सह योषिद्भिः समन्तात्पर्यटन्तु च।
रममाणा हसन्तश्च गायन्तो नृत्तसेविताः'' ॥
(वीरमित्रोदये राजनीतिप्रकाशे स्कन्दपुराणम्)

(१) "कृष्णपक्षे त्वमावास्या कार्तिकस्य ततः परे।
योऽह्नि कुर्याद्गवोत्सर्गं........................ ॥
स्तम्भद्वयं समारोप्य पूर्वपश्चिमसंस्थितम्।
तत्र दर्भमयी कार्य्या शरवंशभवापि वा ॥
मध्ये कम्बलसंयुक्ता दीर्घरज्जुः सुशोभना।
उभयोः पार्श्वयोर्विप्रा वेदध्वनिसमन्विताः।...... ...॥
प्रथमं गच्छते होता यजमानसमन्वितः।
ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्रा स्तथा गावः प्रजाः पुनः ॥
तथान्ये वर्णबाह्यास्तु चण्डालपरिवर्जिताः ॥
......यस्त्वेवं कुरुते राजा।......नश्यन्ति चेतयः सर्वाः" ॥
(वीरमित्रोदये राजनीतिप्रकाशे देवीपुराणम्)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

कूटागारस्य पृष्ठतः प्रचलति। यस्य महाजनस्य समीपे स देवो याति तेन भक्त्या पूजनीयः। तस्यां रात्रौ सर्वत्र दीपप्रज्वलनपूर्वकं गीत-नृत्यसमाकुलं महान्तमुत्सवं कुर्वन्ति[1]। तथानेकप्रकारं स्त्रीभिः सह गीतं गीतवन्तः पीतवस्त्रधारिण आवीरारुणचूर्णमुष्टिभिः परस्परं रञ्जयन्तः परस्परमुखं च विलिम्पन्तः खेलन्ति स्म[2]।

१२ होलिकामहोत्सवः—ढुण्ढासंज्ञिका काचिद्राक्षसी तस्याः कृत्रिमशरीरस्य दाहः विशिष्टफलप्राप्त्यर्थं प्रतिवर्षमनुष्ठीयते। तत्र शुष्ककाष्ठसंचयं कृत्वा पूर्णिमायां तस्य प्रज्वलनं विधाय तमग्निं

---

(१) "रङ्गस्थानं तु देवेभ्यो विहितं कारयेत्तथा।
नटभूमिश्च कर्तव्या सर्वदोषविवर्जिता॥
प्राक्षे तु यात्रादिवसे कूटागारं तु कारयेत्।
पुष्पैर्माल्यैस्तथा ... ...॥
घण्टासहस्रनिनदं सर्वशोभासमन्वितम्।
कूटागारं च वोढव्यं गजरश्वैर्नरैर्नृपैः।
सबलेनानुगन्तव्यं राज्ञा देवस्य पृष्ठतः।
यस्य यस्य समीपे तु स देवो याति पूजितः।
तेनातिथ्यं च कर्तव्यं……………॥
महान्तमुत्सवं कुर्याद् गीतं नृत्तसमाकुलम्।
तस्यां रात्रौ ततो दीपाः देयाः शतसहस्रशः"॥
(वीर०राज०ब्रह्मपुराणे देवयात्रा)

(२) "रक्तहस्ताः पीतवस्त्राः कूजन्नूपुरमेखलाः।
गायन्त्यो होलिकागीतीर्गालीभिर्हास्यसंधिभिः॥
आबीरारुणचूर्णानां मुष्टिभिस्ता इतस्ततः।
कुर्वन्त्यश्चारुणां भूमिं दिगन्तं चाम्बरं तथा॥
तन्मुखं च विलिम्पन्त्योऽथाबीरारुणमुष्टिभिः"।
(गर्गसं० खं० ४अ० १२, श्लो० १९-१९)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

परितः परिक्रम्य किलकिलाशब्दं कुर्वाणा वालकाः हसन्ति क्रीडन्ति चानेकप्रकारेण[1]।

१३ वसन्तोत्सवः (मदनपूजनम्)—अयं माघशुक्लपञ्चम्यामनुष्ठीयते। तत्र रतिकामयोः पूजनं क्रियते[2]। तत्प्रसङ्गे च तरुण्यः, क्वचित् तरुणास्तरुण्यश्च वनं गच्छन्ति तत्र चानेकप्रकारकं क्रीडनकं विदधति[3]। क्वचित्काव्यादिषु च परस्परं विवाहपूर्वकालिकप्रणयप्रादुर्भावश्च वर्णित उपलभ्यते[4]।

१४ ब्रह्मोत्सवः—अयमुत्सवो मत्स्यदेशेषु सर्वपुरुषसंमत आसीत्। तत्र ब्रह्मदेवतायाः पूजनं विधायानन्तरं तदर्थमागतानां लोकप्रसिद्धमल्लानां नियुद्धक्रीडनकं प्रचलति स्म। तत्रातिमहत्या वीरपद्धत्या युद्ध्यतां मल्लानां महान् कोलाहलः प्रचलति स्म। तत्र युद्धे महता मल्लेन भीमेन सर्वेषां मल्लानां प्राधानभूतो जीमूतो यमालयं प्रापितः[5]।

---

(१) "संचयं शुष्ककाष्ठानामुपलानां च कारयेत्।
तत्राग्निं विधिवद्धुत्वा.......... ॥
ततः किलकिलाशब्दैस्तालशब्दैर्मनोरमैः।
तमग्निं त्रिःपरिक्रम्य गायन्तु च हसन्तु च ॥"

पुरुषार्थचिन्तामणौ भविष्यपुराणम्।

(२) "माघमासे नृपश्रेष्ठ शुक्लायां पञ्चमीतिथौ।
रतिकामौ तु संपूज्य कर्तव्यः सुमहोत्सवः ॥"

(पुरुषार्थचिन्तामणौ निर्णयामृते पुराणसमुच्चयः)

(३) शाकुन्तलस्य षष्ठाङ्कस्य च प्रवेशके वृत्तान्तोऽयं दृश्यते, स तत एव द्रष्टव्यः।

(४) एतच्च दशकुमारचरिते पूर्वपीठिकायां पञ्चमोच्छ्वासेऽवन्तिसुन्दरीचरिते लभ्यते, तत्तत एव द्रष्टव्यम्।

(५) "अथ मासे चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः।
आसीत् समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसंमतः

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

चतुर्थप्रकारयुताः क्रीडाः ।

१ दाण्डाखेलः—दण्डप्रधानिकैषा क्रीडा । क्रीडासंपादनाय दण्डस्य प्रधानतयोपयोगः[1] ।

२ मौष्टाखेलः—मुष्टिप्रधानिकैषा क्रीडा । युद्धसदृशी क्रीडेयं मुष्टिसाध्या [1] ।

३ पाल्लवा—इयं क्रीडा वृक्षस्य वल्या वा कोमलपल्लवैर्निष्पद्यते [2] ।

४ मौसला—इयं च मुसलैर्निष्पद्यते क्रीडा[3] ।

५ उद्दालकपुष्पभञ्जिका—उद्दालकः=श्लेष्मातकस्तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा उद्दालकपुष्पभञ्जिकापदेनोच्यते[4] ।

तत्र मल्लाः समापेतुः दिग्भ्यो राजन् सहस्रशः ।·········॥

जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं प्रख्यातविक्रमम् ।·········॥

प्रत्यपिंषन्महाबाहुर्मल्लं भुवि वृकोदरः" । (भार० वि०, १३, १४-३८)

अयं द्वितीयप्रकारे मल्लक्रीडायां स्थापयितुं योग्योऽपि ब्रह्मदेवताकपूजनप्रधानतया धार्मिकोत्सवेषु स्थापित इति ज्ञेयम् ।

(१) "तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः" (अष्टा० ४, २, ५७) इतिपाणिनीयसूत्रेण निष्पद्यतेऽयं शब्दः । तथा मौष्टाशब्दोऽपि । अत्र कौमुदी-दण्डःप्रहरणमस्यां क्रीडायामिति दाण्डा, मौष्टा, इति । इतोऽधिकोऽर्थविशेषो न ज्ञायते, कदाचिद् लोकप्रसिद्धः 'लाठीखेल मुक्कीखेल' इति स्यात् ।

(२) अयं च "तदस्यां प्रहरण०" इतिपाणिनिसूत्रनिष्पन्नः शब्दः । उल्लेखस्तु अमरकोशे तृतीयकाण्डे लिङ्गादिसंग्रहवर्गे लभ्यते यथा—

'तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टापाल्लवाणदिक् ॥ ५ ॥

(३) अत्रैवामरकोशस्य व्याख्यासुधाव्याख्यायामयं शब्दप्रयोगस्तथैव निष्पन्न उपलभ्यते । यथा 'णस्य दिगुदाहरणं नतु परिगणनम् । तेन मौसला, दाण्डा, इत्यादि बोध्यम् । एवं चानेके शब्दाः स्युरित्यनुमीयते ।

(४) "नित्यं क्रीडाजीविकयोः" (पा० २, २, १७) अत्र कौमुद्यामुदाहरणमिदं व्याख्यानं च तत्त्वबोधिन्यां लभ्यते ।

13

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

६ वारणपुष्पप्रचायिका—वारणपुष्पाणां प्रचयनं यस्यां क्रीडायां विद्यते सा यथोक्तनामिका[१] ।

७ पुष्पक्रीडा—पुष्पैश्च परस्परं क्रीडन्ति स्म । अस्य स्वरूपं तु विस्पष्टतया न ज्ञायते । केवलमुल्लेख एव लभ्यते[२] ।

८ दण्डादण्डि—अयं युद्धस्य प्रकार एवैकः । परन्तु युद्धात्पूर्वमस्याभ्यासस्त्वपेक्षित एव । स च अभ्यासः क्रीडायामन्यत्र वा संभवत्यतोऽस्यात्र संकलनम् । इयं च क्रीडा दण्डप्रहरणवञ्चनाभ्यां भवितुमर्हति[३] ।

९ मुष्टीमुष्टि—पूर्वोक्त इवायं युद्धप्रकारः । इयं च क्रीडा मर्माङ्गे मुष्टिप्रहरणेन ततो वञ्चनेन च संभवति[४] ।

प्रायः संस्कृतसाहित्य उपलब्धाः क्रीडा लिखिता एव, यदि पुनरन्या उपलभ्येरन् तर्हि ता अपि यथासमयं लिख्येरन्निति शिवम् ।

——:o:——

(१) अस्योल्लेखः काशिकायां पाणिनियनित्यंक्रीडेतिसूत्रव्याख्यायामुपलभ्यते । यथा 'उद्दालकपुष्पभञ्जिका, वारणपुष्पप्रचायिका' इति ।

(२) "काश्चित्पुष्पैश्च हरिणा क्रीडां चक्रुः परस्परम्" । (गर्गसं० खं० २, २९, ११)

(३) "तत्र तनेदमिति सरूपे" (पा० सू० २, २, २७) इत्यादिपाणिनिसूत्रनिष्पन्नोऽयं शब्दः ।

(४) तथा—"नियेन मुष्टिहत्यया निवृत्रा ऊणधामहै" । (ऋ० वे० १, ८, २, अथर्ववेद २०, ७०, १८)

तथा—"युष्मदेति मुष्टिहा बाहुजूतो" । (ऋग्वेद ९, ९८, ४)

तथा—"साह्वा ये सन्ति मुष्टिहेव" । (ऋग्वेद ८,२०,२०)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

OBJECTS OF OFFERINGS IN THE ŚRAUTA SACRIFICES.

By

Pt. A. CHINNASWAMI SHASTRI,

Prof. of Mīmāṁsā, College of Oriental Learning,
Benares Hindu University.

प्रणम्य वाचं दैवीं तामग्न्यादींश्च हविर्भुजः ।
वैदिकानि हवींष्यत्र सङ्गृह्णामि कुतूहलात् ॥

तत्र तावदस्मत्प्राचीनानामास्तिकपथानुवर्तिनां मरीच्यत्रिवसिष्ठगौतमभरद्वाजप्रभृतीनामृषीणामृषिकल्पानां चास्मत्पूर्वपुरुषाणामद्य यावदयमभेद्यश्चिरप्ररूढमूलस्सिद्धान्तः—यदयं शब्दराशिर्वेदाख्यस्सोऽकृत्रिमः पुरुषदोषलेशासंस्पृष्टः परमेश्वरवत्प्राणिनां चिरप्राप्तदुःखौघविनिवर्तनद्वारा पुरुषार्थप्रापणैकप्रवणस्तांस्तानुद्दिश्याधिकारिणः प्रवृत्तः, तत्तदधिकारानुगुणं पुरुषांस्तत्र तत्र प्रवर्तयन्, अनुष्ठापयंश्च तानि तानि कर्माणि, तज्जनितैस्तैस्तैः फलैः पुरुषं संयोजयतीति । वैदिकसाहित्यविषयेऽत्र यद्यपि पाश्चात्यैः पण्डितवरैर्बहुभिः बहुधा गवेषितम्, यतितं च स्वाशयस्थापने तत्प्रचारणे च तैः, तथापि नास्माकं सिद्धान्तेऽद्यावधि विशेषतो विपरिवृत्तिस्समजनि ।

ब्राह्मणभागकृत्यम्

सोऽयमपौरुषेयश्शब्दराशिर्मन्त्रब्राह्मणात्मना भिन्नो, ब्राह्मणभागेन तत्तद्यागहोमदानस्तुत्युपासनारूपाणि कर्माणि विदधाति । तानि च प्रायेण तत्तद्देवताराधनारूपाण्येव दरीदृश्यन्ते । तत्र यागो

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

नामाग्न्यादिभ्यो देवताभ्यः चरुपुरोडाशसोमादीनां द्रव्याणां दानम्। तच्च यथाविधि हविस्सम्पाद्य तास्ता देवता आहूय दीयते तत्तद्बोधकशब्दोच्चारणपुरस्सरम्। यथा—इदम् (हविः) इन्द्राय, न मम इत्यादि। अत्र 'इदमिन्द्राये'त्यनेन पुरोवर्तिनो हविष इन्द्रसम्बन्ध आपाद्यते। 'न मम' इत्यनेन तस्मिन् हविषि स्थितस्य स्वसम्बन्धस्य निवृत्तिरुच्यते यजमानेन। एवं स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकमिन्द्राय दत्तस्य हविष इन्द्रसमीपप्रापणार्थमग्नौ प्रक्षेपः क्रियते। स्वस्मिन प्रक्षिप्तं हविरग्निस्तत्तद्देवसमीपं प्रापयति। ते च देवास्तद्भुञ्जते तृप्यन्ति चेति याज्ञिकसमयः। तत्र च "अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन्[1]" इत्यादिर्ब्राह्मणभागोऽनुकूलः। देवानां विग्रहाद्यभावेन[2] ग्रहणाद्यसम्भवात् त्यागमात्रं यजमानेन कर्तव्यम्। तावन्मात्रेणैव यागसिद्धिः। त्यक्तस्य हविषोऽग्नौ प्रक्षेपणं संस्कारमात्रम्। स च प्रक्षेपः प्रतिपत्तिकर्मेत्युच्यते। सोऽयं प्रक्षेपो द्विरवदानादिविशिष्टस्यैवेति ततोऽवशिष्टस्य हविष इडाचतुर्धाकरणादिभक्षणेन ऋत्विग्यजमानक्रियमाणेन संस्कार इति मीमांसकसरणिः। एवमेव होमस्थलेऽपि द्रष्टव्यम्। यागहोमयोर्याज्ञिकसमये किञ्चिद्धर्म-

---

१ अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरबिभेदित्थं वाव स्य आर्तिमारिष्यतीति स निलायत सोऽपः प्राविशत्तं देवताः प्रैषमैच्छन् तं मत्स्यः प्राब्रवीत्तमशपद्धिया धिया त्वा वध्यासुर्यो मा प्रावोच इति तस्मान्मत्स्यं धिया धिया घ्नन्ति शप्तो हि तमन्वविन्दन् तमब्रुवन्नुप न आवर्तस्व हव्यं नो वहेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै यदेव गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्कन्दात्तन्मे भ्रातृणां भागधेयमसदिति तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधि स्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति परिधीन् परिदधाति रक्षसामपहत्यै॥ तै० सं० २. ६. ६. See also शत. ब्रा. १. २. १. १; and मै. सं. ३. ८. ६; "त्रयो वै पूर्वेऽग्नयः प्राधन्वन् हव्यं देवेभ्यो वहन्तः" इत्यादि।

२ शरीरं, हविर्ग्रहणं, फलप्रदानशक्तिः, तृप्तिः, फलदानमिति विग्रहादिपञ्चकम्।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

विधानार्थं व्यवहारे भेदकल्पनेऽपि न स्वरूपे भूयान् भेदः। उभयत्रापि हविस्सम्पादनहविस्त्यागप्रक्षेपभक्षणादीनां व्यापाराणां तुल्यत्वात्। दाने परं देवताभिस्सह न सम्बन्धो मीमांसकमते। गोहिरण्यादेर्ब्राह्मणादिसम्प्रदानकत्यागेनैव तन्निष्पत्तिः। तावतैव च तत्तत्फलप्राप्तिसिद्धिरिति तेषामाशयः। याज्ञिकमते तु दानादिना देवतातृप्तेरुदयात् साक्षाद्देवानामुद्देश्यत्वाभावेऽपि परम्परया तत्रापि सोऽस्त्येवेति।

मन्त्रभागकृत्यम्

एवं तत्तद्ब्राह्मणवाक्यैर्विभिन्नरूपतया विहितानां तत्तत्कर्मणामनुष्ठानकाले तत्तत्कर्मस्वरूपस्य, तदीयदेवातायाः, तन्निष्ठस्योच्चावचस्य गुणराशेः, तदीयद्रव्यस्य तत्सम्बन्धिनः पदार्थजातस्य वा स्मरणमवश्यकर्तव्यं भवति कीर्तनं वा। तत् कार्यं निर्वर्तयति मन्त्राख्यं भागान्तरमस्य। अत एव प्रथमं विहितेष्वेव कर्मसु अनन्तरं तदीयद्रव्यदेवतास्वरूपगुणकीर्तनादावुपयोगान्मन्त्राणां ब्राह्मणभागोपजीवकत्वमेव। 'सति हि कुड्ये चित्ररचना' इति न्यायात्। अत एव मीमांसकमते ब्राह्मणभागस्यैव सर्वापेक्षया प्राधान्यम्। मन्त्रभागस्य ततो दुर्बलत्वमेव। अत एव च कारणात् विशेषतो विधिभागमवलम्ब्यैव बहुलतरं प्रवर्तते मीमांसाशास्त्रमिति नात्र तिरोहितमिवास्ति।

उपासनाकाण्डविषयः

एवमुपासनाकाण्डमपि तत्तद्देवतोपासनादिविधायकं विधिभागैकदेश एव। यागहोमादिषु शारीरो व्यापारः द्रव्यादिसाधनं चेत्यादि बह्वपेक्षितमस्ति बाह्यं वस्तु। उपासनायां तु न तथा। तत्रान्तरिककल्पनामात्रमपेक्षितम्। तच्च तत्तत्पदार्थज्ञानमात्रेणैव सम्पत्स्यत इति न तत्र बाह्यवस्तुसत्तापेक्षा इतीयानेव भेदः कर्म-

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

काण्डोपासनाकाण्डयोः। नैतावता विधित्वं व्याहन्यते। एवञ्च कर्मोपासनाकाण्डाभ्यां बाह्याभ्यन्तरसाधनकं देवतोपासनमेव साक्षात्परम्परया वा विधीयत इत्यवसीयते। अत एव यजेर्देवपूजार्थत्वं स्मरन्ति पाणिनीयाः 'यज देवपूजा' इत्यादिना। परं यागस्य देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागात्मकत्वमभ्युपगच्छन्तोऽपि न देवताराधनारूपत्वमभ्युपगच्छन्ति मीमांसकाः। तथात्वे हि लोके पूजायाः पूज्यमानप्रधानकत्वदर्शनात् यागस्यापि तथात्वापत्तौ तस्यानियतकर्तव्यत्वमिव कदाचिदकर्तव्यताप्यापद्येत। तदनिष्टं नित्यनैमित्तिकेषु कर्मसु। अतस्तत्परिहाराय कर्मण एव प्राधान्यमभ्युपगन्तव्यम्। देवता तु तत्राङ्गभूतैव कर्मनिष्पत्तावुपकरोति द्रव्यवत्। तत्रापि द्रव्यस्यैव सन्निहिताङ्गत्वम्, देवतायास्तु व्यवहिताङ्गत्वमेवेत्याशयस्तेषाम्। अस्तु यथा तथा वा।

कर्मणां चातुर्विध्यम्

तानि च श्रौतानि कर्माणि चतुर्धा विभक्तानि—होमाः, इष्टयः, पशुयागाः, सोमयागाश्चेति। तत्र सायंप्रातरनुदिनमाहिताग्निनानुष्ठीयमानोऽग्निहोत्रसंज्ञकः कर्मविशेषोऽन्ये च तादृशा होमाः। एवं प्रत्यमावास्यं प्रतिपूर्णिमं च यागविशेषा ओषधिप्रभवैरेव चरुपुरोडाशादिभिर्द्रव्यैः क्रियमाणा अन्ये च तत्सदृशा इष्टिपदवाच्याः। एतेषां सत्यपि यागत्वेऽल्पकालसाध्यत्वेनाल्पत्वादिष्टिपदवाच्यत्वम्। अजादीनां पशूनां मांसैः क्रियमाणा यागाः पशुयागाः। सोमाख्यां लतामानीय तां निष्पीड्य ततो निस्सृतेन रसेन क्रियमाणा यागास्सोमयागा इत्युच्यन्ते। ते च प्रत्येकं परश्शतसंख्याकास्तत्तच्छेदेषु विहिताः।

तेषां प्रकृतिविकृतिभावः

एवं वेदेऽनेकसंख्याकानां कर्मणां सत्यपि विधौ न प्रत्येककर्मसन्निधौ तदपेक्षितयावदङ्गकलापविधिरस्ति। किन्तु एकस्यैव कस्य

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

चिन्मूलभूतस्य सन्निधौ तदपेक्षितनिखिलाङ्गकलाप आम्नातः। इतरेषु तु विशेषाङ्गानामेव विधानम्। सामान्याङ्गानां तु पूर्वत एवानयनम्। यथा दर्शपूर्णमासयागप्रकरणे तदपेक्षितनिखिलाङ्गोपदेशस्समस्ति। तदितरेषु तु सौर्यादिषु तेषामङ्गानामपेक्षितत्वेऽपि न पुनः पाठः। किन्तु केषाञ्चन विशेषाङ्गानामेव। सामान्यानि तु दर्शपूर्णमासत एवागमयितव्यानि। अस्यैव चातिदेश इति व्यवहारो मीमांसाशास्त्रे। यस्य च सन्निधौ स्वापेक्षितनिखिलाङ्गोपदेशोऽस्ति तत् कर्म प्रकृतिरित्युच्यते। यत्र तु न तथा, किन्तु अन्यत एवाङ्गान्यागमयितव्यानि भवन्ति, सा विकृतिः। तत्र सामान्येन व्रीहियवाद्यौषधद्रव्यकाणामिष्टीनां तादृशीषु इष्टिषु, पशुद्रव्यकाणां पशुयागेषु, सोमद्रव्यकाणां च सोमयागेष्वतिदेशः।

यागीयहवींषि

एवं स्वरूपतस्संख्यया च बहुप्रभेदभिन्नेषु यागहोमादिषु श्रौतेषु कर्मसु तत्तद्देवताप्रदानार्थं यान्युपयुज्यन्ते द्रव्याणि तानि यथायथं सङ्गृह्यन्ते। तत्र द्रव्यभेदमात्रं प्रतिपिपादयिषुभिरस्माभिरेकं द्रव्यं कर्मभेदेन पुनःपुनरनेकत्र श्रूयमाणमपि कञ्चित्कर्मविशेषमाश्रित्य सकृदेव प्रदर्श्यते, न तु पुनःपुनः। प्रियपाठकानामक्लेशबोधार्थं च तानि पट्टिकारूपेण प्रदर्श्यन्ते—

औषधद्रव्याणि

हवींषि, हविषां द्रव्याणि वा	यागनाम	स्थलम्
दधि	अग्निहोत्रम्	तै. ब्रा. २. १. ५.
पयः	,,	,,
यवागूः	,,	,,
तण्डुलाः	चित्रेष्टिः	मै. सं. २. ३. ६.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हवींषि, हविषां द्रव्याणि वा		यागनाम	स्थलम्
व्रीहयः यवाः	पुरोडाशः (पिष्टपिण्डरूपः)	दर्शपूर्णमासयागः	तै. सं. २. ५. २.
आज्यम्		उपांशुयाजः	तै. ब्रा. ३. ३. ४.
पिष्टम्		पौष्णयागः	मै. सं. २. १. ४.
शुक्ला व्रीहयः		सोमारौद्रेष्टिः	,, २. १. ५.
कृष्णा व्रीहयः		,,	,, २. १. ६.
प्रियङ्गवः		मारुतेष्टिः	,, २. १. ८.
कृष्णलाः	(सुवर्णमाषाः)	प्राजापत्येष्टिः	,, २. २. २.
गर्मुत्	(तृणविशेषः)	बार्हस्पत्येष्टिः	,, २. २. ४.
वा(स्तु)स्त्वम्	(शाकविशेषः)	रौद्रेष्टिः	,, ,,
सतीनाः	(कलायाः)	वसुमदिष्टिः	,, २. २. ६.
पयस्या	(आमिक्षा)	मैत्रावरुणी	,, २. ३. १.
मधु		ऐन्द्राग्नयागः	,, २. ३. ६.
धानाः		चित्रेष्टिः	,, ,,
उदकम्		,,	,, ,,
करीराणि	(खर्जूराङ्कुराणि, तत्फलानि वा	कारीरीष्टिः	तै. सं. २. ४. ९.
लाजाः		अश्वमेधे सप्तान्नहोमः	तै. ब्रा ३. ८. १४.
श्यामाकाः		सोमेन्द्रेष्टिः	तै. सं. २. ३. २.
नीवाराः		बार्हस्पत्येष्टिः	तै. सं. १. ८. १०
सुरा *		सौत्रामणी	तै. ब्रा. १. ८. ५.
अपामार्गः		राजसूयेऽपामार्गहोमः	तै. ब्रा. १. ७. १.
गवीधुकः (अरण्यगोधूमः)		रौद्रेष्टिः	,, १. ७. ३
आशुव्रीहयः	(षाष्टिकाः)	सावित्रेष्टिः	तै. सं. १. ८. १०.

* सुराद्रव्यकयागस्य कलौ निषिद्धत्वान्नानुष्ठानम् ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हवींषि, हविषां द्रव्याणि वा		यागनाम	स्थलम्		
आस्वाः	(धान्यविशेषाः)	मित्रेष्टिः	तै. सं.	१. ८.	१०.
करम्भः	(दधिमिश्रिता-स्सक्तवः)	अश्वमेधे सप्तान्न-होमः	तै. ब्रा.	३. ८.	१४.
पृथुकाः	(चिपिटकाः)	„	„		„
सक्तवः		„	„		„
मसूस्याः	(मसूरा यैर्द्विदलानि क्रियन्ते)	„	„		„
प्रियङ्गुतण्डुलाः		„	„		„
वाजिनम्		वाजिनयागः	„	१. ८.	३.

पशुद्रव्याणि

अजः		वायव्ययागः	मै. सं.	२. ५.	१.
अविः		„	„	२. ५.	२.
वशा	(वन्ध्या)	आदित्ययागः	„		„
मेषी		सारस्वतयागः	„		„
गर्भिणी अविः		वासन्तः	„		„
ऋषभः		ऐन्द्रः	„	२. ५.	३.
कुभ्रः		„	„		„
पुनरुत्सृष्टः	(गलितवृषणः पुङ्गवः छाग इति भरद्वाजः)	सावित्रयागः	„	२. ५.	४.
वेहत्	(गर्भघातिनी)		„		„
धेनुः*	(गौर्दोग्ध्री)	द्यावापृथिव्यः	„		„
वत्सः		वायव्यः	„		„

* अत्र धेन्वृषभयोर्हविष्ट्वेन विधानेऽपि कलिवर्ज्यप्रकरणे गवालम्भस्य निषिद्धत्वात् न ताभ्यां यागकरणम् । शिष्टाचारोऽप्येवमेवाऽस्ति ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हवींषि, हवीषां द्रव्याणि वा		यागानाम	स्थलम्
सूतवशा	(सकृत्प्रसूता)	ऐन्द्रः	मै. सं. २. ५. ४
धेनुः पर्यारिणी*	(प्रसवकालमतीत्य कृतप्रसवा)	द्यावापृथिव्यः	,, ,,
नपुंसकः		सोमापौष्णः	,, २. ५. ५.
पेत्वः	(गलितरेतस्को मेषः)	वारुणः	,, २. ५. ६.
पृश्निः	(अल्पतनुः)	आग्निमारुतः	,, २. ५. ७.
वृष्णिः	(मेषविशेषः)	ऐन्द्रः	,, २. ५. ११.
मल्हा	(कण्ठावलम्बित-स्तनयुग्मा)	आदित्यः	तै. सं. २. १. २.
वडवः	(यः पुमांसं सन्त-मारोहति वडबा-मिव स वडवः)	त्वाष्ट्रः	,, २. १. ८.

अश्वमेधे ग्राम्याः पशवः

हवींषि हविर्द्रव्याणि वा		देवतानाम	स्थलम्
अश्वः		प्रजापतये	मा. सं. २४. १.
तूपरः	(शृङ्गरहितः पशुः)	,,	,,
गोमृगः	(गवि मृगेण गोर्मृग्यां वोत्पादितो गोमृग इति सायणः। गवय इत्यन्ये)	,,	,,
वत्सतरी		धात्रे	,, २४. ५.
बष्किहाः	(चिरप्रसूताः)	मरुद्भ्यः	,, ,, १६.
कर्णाः	(पशुविशेषाः)	यमाय	,, २४. ३.
लीहाकर्णः	(रागयुक्तकर्णः)	त्वष्ट्रे	,, २४. ४.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हवींषि हविर्द्रव्याणि वा		देवतानाम	स्थलम्
शुण्ठः	(अवेष्टितकर्णः)	विष्णवे	तै. सं. ५. ६. १७.
अधीलोधकर्णः	(कर्णोपरि प्ररूढ़-कर्ण इति माधवः)	,,	,, ,,
लप्सुदिनः	(लम्बमानपुच्छः)	,,	,, ,,
किकिदीविः	(तित्तिरिः)	त्वष्ट्रे	,, ५. ६. २२.
विदीगयः	(कुक्कुटविशेषः)	,,	,, ,,
वडवा *		दिग्भ्यः	,, ५. ६. २१.
पुरुषी *	(मनुष्यस्त्री)	विराजे	,, ,,
मालङ्गाः	महाकायाः	द्यावापृथिवीभ्यां	,, ,, ,, १९.

अश्वमेधे आरण्याः पशवः

आरण्याः पशवः प्रायेणाश्वमेध एव समाम्नाताः। ते चात्र विस्तरभयात्तत्तद्देवतानिर्देशमन्तरेणैव संगृह्यन्ते।

कपिञ्जलः	क्रुञ्चः (क्रौञ्चः)
कलविङ्कः	मद्गुः (जलकाकः)
तित्तिरिः	चक्रवाकः
वर्तिका	कुक्कुटः
ककरः	उलूकः
विककरः	चाषः
शिशुमारः	मयूरः
मण्डूकः	कपोतः
मत्स्यः	लवः
हंसः	कौलीकः
बलाका	गोषादी

---

* अनयोरुत्सर्ग एव, न संज्ञपनादि।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

कुलीका
पारुष्णः
परावतः (कपोतविशेषः)
सीचापूः
जतुः
कालकण्ठकः
सुपर्णः
शुकः
आखुः
पाङ्क्तः (पक्षिविशेष इति माधवः, यूपकजातिविशेष इति महीधरः)
काशाः
नकुलः
बभ्रुकः
ऋश्यः
कुलुङ्गः
परस्वान्
महिषः
उष्ट्रः
अरण्यमेषः
मर्कटः
क्रिमिः (गोमयपिण्डकारी)
किन्नरः (मयुः, अरण्यमयूरो वा)
ऊलः (काक इति माधवः)
हलीक्ष्णः (हरितचटकः)

वृषदंशः (मार्जारः)
कङ्कः (बकः)
धुङ्क्ष्वा (श्वेतकाकी)
पुष्करसादिः (कमलभक्षी पक्षिविशेष इति महीधरः, भ्रमर इति सायणः)
शार्गः (अरण्यचटकः)
सृजयः
शयण्डकः
शारिः
श्वावित् (शल्ली)
शार्दूलः
वृकः (अरण्यश्वा)
सर्पः
आतिः (कुरङ्गी)
वाहसः (पृष्ठे क्षुल्लशंखवाही जन्तुः)
दार्वाघाटः (द्रुमकुट्टकः)
पैङ्गराजः (भारद्वाजः)
अलजः (भासः)
प्लवः
पुरुषमृगः
गोधा
कालका (सरटा)
दार्विदा (द्रुमकुक्कुटः)
लोपाशः
भल्लकः

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सुषिलीका	गजः
जहका (बिलवासी क्रोष्टा)	सिंहः
कोकिलः	कृकलासः
उद्रः (जलबिडालः)	पिपका
कच्छपः	पृषतः
कुण्डृणाची (गृहगोधिका)	शरभः
गोलत्तिका (खञ्जरीटा)	मक्षिका (दीर्घकर्णो मृगविशेषः)
भेकी (मण्डूकस्त्री)	मकरः
कशः	नक्रः
मान्थलः	कुलीकयः (बहुपात् मत्स्यविशेषः)
अजगरः	कुषीतकः (समुद्रकाकः)
शशः	सृजया(शुक्लसर्पः,नीलमहिषो वा)
रुरुः	स्वजः (सर्पविशेषः)
क्वयिः	सृमरः (चमरः)
कलकण्ठः	शित्पुटः (मार्जारसदृशो जातिविशेषः)
खङ्गः	
कृष्णः श्वा	मान्थीलवः (जलकुक्कुटः)
गर्दभः	लोपा (श्मशानशकुनिः)
तरक्षुः (गर्दभाकारो व्याघ्रः)	कीर्शा (कुलाली शकुनिका)
सूकरः	वार्ध्राणसः (खङ्गमृगः)

अत्र प्राधान्येन विभिन्नजातयः, समानजातयोऽपि केचन विरूपविकलाङ्गाश्च पशवो निर्दिष्टाः। न पुनर्यावन्त्येदभिन्नाः सर्वेऽपि सजातीयाः। अतश्च साकल्येन सङ्कलनया संख्यायामिमे पशवः वस्तुत इतोऽधिका एव भवन्ति।

आश्वमेधिकानां सर्वेषां पशूनां संख्या पाठकगणविनोदायाधो निर्दिश्यते—तत्र सुत्यात्रयम्। अर्थाद्दिनत्रये सोमयागाः।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्रथमसुत्याग्निष्टोमसंस्थाका । द्वितीयोक्थ्यसंस्थाका । तृतीया चातिरात्रसंस्थाका । तत्र प्रथमसुत्यायामेक आग्नेयः पशुः । द्वितीयसुत्यायामेव विशेषः । स चेत्थम्—

तैत्तिरीयश्रुत्यनुरोधेन		माध्यन्दिनश्रुत्यनुरोधेन	
ग्राम्याः पशवः		ग्राम्याः पशवः	
(१) अश्वतूपरगोमृगाः	३	(१) अश्वतूपरगवयाः	३
(२) पर्यङ्ग्याः*	११	(२) पर्यङ्ग्याः	१२
(३) रोहितादयः		(३) रोहितादयः	१८६
(अष्टादशिनः)	१८०		
(४) चातुर्मास्यपशवः	१३५	(४) चातुर्मास्यपशवः	१२६
(५) द्वन्द्विनः	२२	(५) एकादशिनः	२२
(६) एकादशिनः	२२		
आरण्याः		आरण्याः	
(७) सूकरादयः (दशिनः)	१११	(६) कपिञ्जलादयः	२६०
मिलित्वा	४८४	मिलित्वा	६०९

आपस्तम्बश्रौतसूत्रानुसारेण

ग्राम्याः पशवः	
)१) अश्वतूपरगवयाः	३
(२) पर्यङ्ग्याः	१३
(३) रोहितादयः	१८०
(४) चातुर्मास्यपशवः	१३५
(५) द्वन्द्विनः	२२
(६) एकादशिनः	२२
(७) ऋतुपशवः	१८
(८) पञ्चदशिनः	१५
आरण्याः	
(९) सूकरादयः	१११
मिलित्वा	५१९

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तथा च—

षट्शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिश्चाधिकानि च ॥

इति माध्यन्दिनसंहिताभाष्ये (मा. सं. भा. २४. ४०) महीधरस्सङ्ग्राह ।

"सर्वे पञ्चशती भवन्ति पशवोऽथैकोनिता विंशतिः" इति आपस्तम्बश्रौतसूत्रानुसारी भट्टभास्करो ज्ञानयज्ञे (वेदभाष्ये) समगृह्णात् । अत्र तैत्तिरीयशाखायामनुक्ताः (३३) त्रयस्त्रिंशत्पशवः शाखान्तरात् गृहीता आपस्तम्बेन । अत एव श्रुत्यपेक्षया सूत्रे पशुसंख्याधिक्यमिति वेदितव्यम् ।

एवञ्चाश्वमेधे पशुषु प्रकारद्वयमस्ति—ग्राम्या आरण्याश्चेति । अश्वादयो ग्राम्याः, सूकरादय आरण्याः । अत्रैकविंशतिर्यूपाः । यूपेषु ग्राम्याः पशवो बन्धनीयाः । आरण्यपशवो न यूपे बध्यन्ते । किन्तु एतान् पशून् तत्तज्जालवागुरादिभिः (येन येन ये ग्रहीतुं शक्यन्ते तेन तेन) गृहीत्वा ग्राम्यपशूनां नियोजनकाले यूपान्तराले यजमानपुरुषा धारयेयुः । पर्यग्निकरणान्तेऽङ्गकलापे कृते एतान् तथैव उत्सृजेयुः । जीवतां तथैव त्यागः, न विशसनादिकं कार्यमिति मौलिकविधेः स्वरूपम् । परमश्वमेधस्यापि कलौ निषिद्धत्वेन गवालम्भवदस्याप्यनुष्ठानं न भवितुमर्हतीति सर्वथा लोप एव । अतोऽयमपि यागः "श्रुतौ तस्करता स्थिता" इत्येव न्यायमनुसरति ।

तृतीयमहस्तु अतिरात्रसंस्थाकम् । तत्र दिने सुत्याकाले आलब्धव्याः क्रतुपशवश्चत्वारः, अतिरिक्ताः षड्विंशतिः, इत्याहत्याश्वमेधे माध्यन्दिनसंहितानुसारेण चत्वारिंशदुत्तरा षट्शती (६४०), तैत्तिरीयशाखानुसारेण पञ्चदशाधिका पञ्चशती (५१५), आपस्तम्बानुसारेणात्राष्टाविंशतिः, पूर्वं विंशत्युत्तराणि पञ्चशतानि,

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

मिलित्वाष्टाचत्वारिंशदुत्तराणि पञ्चशतानि (५४८) पशव इत्यवगन्तव्यम् ॥

सोमयागे द्रव्यम् ।

एवमग्निष्टोमादिषु सहस्रसंवत्सरान्तेषु एकाहनिकायिसत्राहीनादिबहुप्रभेदभिन्नेषु सोमयागेषु सोमलता प्रधानं द्रव्यम् । ताश्च गवादिभिः ब्राह्मणोक्तैर्दशभिर्द्रव्यैः [1]क्रीत्वाऽभिषुत्य ततो निष्पन्नेन रसेन यागः कर्तव्यः । इदानीं सोमलताया अलाभेन तत्स्थाने पूतीकाख्यां सोमलतासदृशीं लतामानीय, तत्र सोमलतायां विहितान् सर्वानपि व्यापारान् कृत्वा यागः क्रियते अवशिष्टश्च रसः ऋत्विग्भिर्यजमानेन च पीयते । एवं प्रायशो वेदोक्तानि श्रौतकर्मोपयुक्तानि द्रव्याणि संगृहीतानि । इति शम् ॥

---

१ सोमलता स्वयमाहर्तुं शक्यापि न तथाऽऽनेतव्या, किन्तु श्रुत्युक्तेन मार्गेणान्यस्मात्पुरुषादेव क्रेतव्या ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

AGRICULTURE IN THE VEDAS.

By

Pt. S. N. Jharkhandi, M. A.,

Librarian, Govt. Sanskrit College, Benares.

Historical research has not yet been able to settle beyond dispute the early home of the Vedic Aryans, nor the time when they first debouched into the northern well-watered and wooded plains of Hindostan. A cursory glance at the Ṛgveda, the earliest literature of this remarkable people, already reveals the fact that, by the time these hymns were composed, they were no mere nomads without settled habitations or occupations. Frequent references to agriculture and animal husbandry, implements of cultivation and industry abound in its sacred verses and the general impression created is that of a people who had settled in villages and even in fortified towns[1] with their chiefs or kings and other organs of administration, and who, under competent leadership, could lead

---

1. Śambara is said to have lived in a town containing a hundred fortresses of stone—शतमश्मन्मयीनां पुरामिन्द्रो व्यास्यत् (Rv. IV. 32. 20). Surely the Aryans who conquered the Dasyus must have built their own fortresses. Iron forts or cities are also mentioned in Rv. VII. 3. 7; 15, 14:—पूर्भिरायसीभिः and so on.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

well-disciplined forces against each other or against the common enemy—the Dāsas or Dasyus. In this article we shall confine ourselves to find out how far Agriculture had progressed with the Aryans by quoting verses in which one or other operations relating to Agriculture are mentioned.

"The very name Ârya," says R. C. Dutt in his History of Civilisation in Ancient India (p. 35), "By which the Aryan Conquerors of India distinguished themselves from the aborigines is said to have come from a root which means 'to cultivate'. Prof. Max-müller has tried to trace the progress of the word all over the Aryan world from Iran or Persia to Erin or Ireland and argues with considerable force that the word was invented in the primeval home of the Aryans in Central Asia to indicate their partiality to cultivation. It has indeed been admitted on all hands that the cultivation of the soil was known to the Indo-Aryans before they separated themselves from their Iranian brethren as is indicated by the identity of expressions Yavam, Kṛṣ and S'asya in the Ṛgveda with Yao, Karesh and hahya in Avesta referring to the ploughing in of seeds and to the grain which resulted."

The most remarkable hymn in which agriculture and its processes are mentioned is Hymn 57 of B. IV of

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

the Ṛgveda. It is addressed to Kṣetrapāla or the Lord of the field. According to the instructions contained in the Gṛhya Sūtras, the hymn was to be silently repeated at the commencement of ploughing:

क्षेत्रकर्षणे अनेन सूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा ।

Ploughing was done by means of oxen as is still done in India after thousands of years. The operation was considered a sacred one and the Aryan cultivator entered into the task with an exhileration of spirits which is probably foreign to the debt-laden, half-starved peasant of today. The hymn itself would find an echo in the heart of every cultivator even in this age of rationality and sophistication.

शुनं वाहाः शुनं नरः शुनं कृषतु लाङ्गलम् ।
शुनं वरत्रा बध्यन्तां शुनमष्ट्रामुदिङ्गय ॥

Happily work our steers and men ; may the plough furrow happily. Happily be the traces bound, happily may he ply the goad.*

शुनासीराविमां वाचं जुषेथां यद्दिवि चक्रथुः पयः ।
तेनेमामुप सिञ्चतम् ।

S'una and Sīra, welcome ye this laud, and with the milk which ye have made in heaven, Bedew ye both this earth of ours.

अर्वाची सुभगे भव सीते वन्दामहे त्वा ।
यथा नः सुभगासस्ति यथा नः सुफलासस्ति ॥

* The translation is by Griffith.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

Auspicious Sītā, come thou near: we venerate and worship thee that thou mayst bless and prosper us and bring us fruits abundantly.

(Here Sita stands for furrow or husbandry personified and addressed as a deity).

इन्द्रः सीतां नि गृह्णातु तां पूषानु यच्छतु ।
सा नः पयस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समाम् ।

May Indra press the furrow down, may Pūshan guide its course aright.
May she, as rich in milk, be drained for us through each succeeding year.

शुनं नः फाला वि कृषन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभि यन्तु वाहैः ।
शुनं पर्जन्यो मधुना पयोभिः शुनासीरा शुनमस्मासु धत्तम् ॥

Happily let the shares turn up the plough-land, happily go the ploughers with the oxen.
With meath and milk Parjanya make us happy. Grant us prosperity S'una and Sīra.

The Vedic cultivator thus entered into his task with thankfulness and gladness of heart, the operation performed being in his eyes a sacred one, for the successful conclusion of which the blessings of his gods were necessary. The handling of the plough was not, thus, considered derogatory as it was regarded by the higher castes in later ages.

In the famous Ṛgvedic hymn known as the gambler's wail, (Ṛg. X. 34,13), the Ṛṣi earnestly asks

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

us not to play with dice, but to cultivate the corn and enjoy the gain and deem that wealth sufficient :—

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।

because तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥

There are thy cattle, there thy wife, O gambler, so this good Savitar himself hath told me.

Apart from these Sūktas, agricultural similes are interspersed throughout the Ṛgveda, showing that agriculture and animal husbandry were important occupations, nay, apart from war and sacrificing, the only other important occupation of the Vedic householder. A few instances will suffice. In Bk. VIII, Hymn XXII, Áśvins are said to have, with their plough, ploughed the first harvest of the sky :

दशस्यन्ता मनवे पूर्व्यं दिवि यवं वृकेण कर्षथः ।

In Bk. I, Hymu CXXIII, Pûshan is asked to bring the six seasons 'as one who ploughs with the steers brings corn.'

उतो स मह्यमिन्दुभिः षड्युक्तां अनुसेषिधत् । गोभिर्यवं न चर्कृषत् ।

In Book I, Hymn CXVII, Āswins are said to plough and sow barley : यवं वृकेणाश्विना वपन्ता ।

It is needless to multiply instances. Suffice it to say that sowing and reaping are mentioned in Hymn 94, Book X, threshing is mentioned in Hymn 48 and winnowing in Hymn 27 of the same book, threshing and winnowing are mentioned in Book IV,

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

garnering in Book I, while barley or grain in general is mentioned in Book I.

In the Vājasaneyi Saṃhitā of the Yajurveda, similarly, we find processes of agriculture mentioned with appropriate Mantras.

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुम्नया ॥
युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह बीजम् ।
गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत् सृण्यः पक्वमेयात् ।
शुनं सुफाला विकृषन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहैः ।
शुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पला ओषधीः कर्त्तनास्मे ।
(XII. 67—69)

In the above कवयः are interpreted by उव्वट as कृषिकर्माभिज्ञाः or experts in Agriculture.

In the famous चमक chapter of the same Saṃhitā, we find mention of various grains still largely grown in India :—

व्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे मसूराश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ।

As may be expected, the Atharva Veda contains a number of references to the art of agriculture and animal-husbandry. Hymn 17 of Book III, which is a slight variation or adaptation of the Yajus Mantras, quoted above, is used for success in ploughing.

A few verses with Whitney's translation are reproduced below :

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक् । धीरा देवेषु सुम्नयौ ।

The poets (Agriculturists ?) harness the ploughs, they extend severally the yokes—they the wise ones, with desire of favour toward the gods.

युनक्त सीरा वि युगा तनोत कृते योनौ वपतेह बीजम् ।
विराजः श्नुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत् सृण्यः पक्कमा यवन् ॥

Harness ye the ploughs, extend the yokes; scatter the seed here in the prepared womb; may the bunch of Virāj be burdened for us; may the sickles draw in the ripe (grain) yet closer.

लाङ्गलं पवीरवत् सुशीमं सोमसत्सरु ।
उदिद् वपतु गामविं प्रस्थावद् रथवाहनं पीवरीं च प्रफर्व्यम्

Let the plough, lance-pointed, well-lying, with well-smoothed handle, turn-up (ud-vap) cow, sheep, an on-going chariot-frame and a plump wench.

Note—This apparently means that all the good things mentioned above come forth as the reward of successful agriculture.

इन्द्रः सीतां नि गृह्णातु तां पूषाभि रक्षतु ।
सा नः पयस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समाम् ॥

Let Indra hold down the furrow; let Pûshan defend it; let it, rich in milk, yield to us each further summer.

Hymn 11 of Book IV A. V. is in praise of the draft oxen. So imprssed is the Ṛṣi with the importance of these humble creatures, who are still the main props of agriculture in India, that he praises them as the

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

sustainers of the earth and sky. Let us hear the Ṛṣi in his own words.

अनड्वान् दाधार पृथिवीमुत द्यामनड्वान् दाधारोर्वन्तरिक्षम् ।
अनड्वान् दाधार प्रदिशः षडुर्वीरनड्वान् विश्वं भुवनमा विवेश ॥

Whitney's translation :

The draft-ox sustains earth and sky ; the draft-ox sustains the wide atmosphere ; the draft-ox sustains the six wide directions ; the draft-ox hath entered into all existence.

अनड्वानिन्द्रः स पशुभ्यो वि चष्टे त्रयाञ्छक्रो वि मिमीते अध्वनः ।
भूतं भविष्यद् भुवना दुहानः सर्वा देवानां चरति व्रतानि ॥

The draft-ox is Indra ; he looks out from the cattle; triple ways the mighty one measures out; yielding the past, the future, existing things, he goes upon all the courses of the gods.

इन्द्रो जातो मनुष्येष्वन्तर्घर्मस्तप्तश्चरति शोशुचानः ।
सुप्रजाः सन्त्स उदारे न सर्षद् यो नाश्नीयादनडुहो विजानन् ॥

Born an Indra among human beings ; he, goes about shining brightly, a heated hot-drink, he, being one of good offspring, shall not go in mist, who understanding it, shall not partake of the draft-ox, And so on.

Hymn 21 of Bk. IV is again in praise of the kine, who formed the chief wealth of the Vedic house-holder. Here are some of the verses by the Vedic seer.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

आ गावो अग्मन्नुत भद्रमक्रन्त्सीदन्तु गोष्ठे रणयन्त्वस्मे ।
प्रजावतीः पुरुरूपा इह स्युरिन्द्राय पूर्वीरुषसो दुहानाः ॥

The kine have come, and have done what is excellent; let them stay in the stall; let them take pleasure with us; may they be rich in progeny here, many-formed, milking for Indra many dawns.

इन्द्रो यज्वने गृणते च शिक्षत उपेद्दु ददाति न स्वं मुषायति ।
भूयोभूयो रयिमिदस्य वर्धयन्नभिन्ने खिल्ये नि दधाति देवयुम् ॥

To the sacrificer and singer, the helpful one, Indra verily gives further, steals not what is his; increasing more and more the wealth of him, he sets the godly man in an undivided domain.

न ता नशन्ति न दभाति तस्करो नासामामित्रो व्यथिरा दधर्षति ।
देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित् ताभिः सचते गोपतिः सह ॥

They shall not be lost; no thief shall harm them; no hostile (person) shall dare attack their track With whom he both sacrifices to the gods and gives, long verily with them does the kine-god go in company.

न ता अर्वा रेणुककाटोश्नुते न संस्कृतत्रमुप यन्ति ता अभि ।
उरुगायमभयं तस्य ता अनु गावो मर्तस्य वि चरन्ति यज्वनः ॥

No dust-raising horseman reaches them; not unto the slaughter-house do they go; these kine of that sacrificing mortal roam over wide-going fearlessness.

The regular sacrificer, therefore, kept a well-filled stall of cows, who were, under the laws of the Aryan

१६

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

tribes, inviolable. In the inter-tribal warfare, which must have been of frequent occurrence in these far off days, the cows of the sacrificing Brahman were probably spared.

Agriculture had to depend upon irrigation in those days, as it has to depend even now. In fact, in a country like India, water-storage is and was absolutely necessary. The Vedas contain many references to irrigation wells, water for irrigation, irrigation of fields by means of canals, cultivators irrigating their fields and digging the canal for forward course. In the Atharva-Veda, we come across such references. In Stanza 7, Hymn 13 of Book III we have the practical part of the ceremony of cutting a water-channel. The canal has been cut and the water has to be admitted. The Ṛsi says :—

इदं व आपो हृदयमयं वत्स ऋतावरीः ।
इहेत्थमेत शक्वरीर्यत्रेदं वेशयामि वः ॥

Here, O ye waters, is your heart, Here is your calf, ye holy ones.

Flow here, just here, O mighty streams, whither I am leading you.

Pasturage is also a very important item of wealth among an agricultural people. Though allusions to it are but rare yet there are strong indications that great importance was attached to

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

tt by the Vedic Aryans, as their greatest wealth consisted of large herds of cattle. Hymn 19, Book IV of the Ṛgveda is a hymn addressed to the cows, who are asked not to go farther on their way. Agni and Soma are then invoked to make them return to the owner with the herdsman, who knows well their approach, their parting and home-return and who watches their approach and rest.

Enough has now been said to indicate that the Vedic Aryan was an enthusiastic agriculturist and cattle-owner, who 'milked' the earth for the sustenance of himself and his family and who rejoiced in the possession of large herds of cattle, which provided him with milk and its products, with which he propitiated his gods and manes. Indeed his view of a happy mundane existence, as summarised in the Vedic blessing, consisted of being endowed by the grace of the gods with

धनं धान्यं पशुं वहुपुत्रलाभं शतसंवत्सरं दीर्घमायुः—
wealth and corn and animals, many sons and a long life of a hundred years.

———

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

AN ENQUIRY INTO THE NATURE OF SPEECH.

वाक्तत्त्वविमर्शः ।

निबन्धकः—हाराणचन्द्रभट्टाचार्य्यः

(काशीस्थराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयभूतपूर्वाध्यापकः
कलकत्तास्थराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयसाम्प्रतिकाध्यापकश्च ।)

भारतीयदार्शनिकविबुधेषु वैयाकरणाः प्रत्यभिज्ञासिद्धान्तानुगामिनः शाक्ताश्च वाक्तत्त्वविचारणायां कृतप्रयत्नाः परिलक्ष्यन्ते । नचैतेषां सर्वत्र संप्रतिपत्तिरस्ति, क्वचिद्विमतिरपि दृश्यमानाऽपह्नोतुं न शक्यते । तेषु तावत्सकलवैयाकरणवरेण्यस्य भगवतो भर्तृहरेः सिद्धान्तः प्रथमतो विशदीकृत्य दर्श्यते :—

भर्त्तृहरिणा खलु वाक्यपदीये व्याकरणशास्त्रप्रशंसावसरे वाचस्त्रैविध्ये स्वाभिमतिः सूचिता :—

वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम् ।
अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम् ॥ (१)

(वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे १४४)

समुपलभ्यमाने (२) हरिग्रन्थे नातोऽधिकमेतद्विषये दृश्यते ।

---

(१) एतद्=व्याकरणम् । अनेकतीर्थेति । श्लिष्टव्यक्तवर्णरूपा प्राप्तसाधुभावाऽपभ्रष्टा दुन्दुभिवेणुवीणादिशब्दरूपा चेत्यर्थं इति लघुमञ्जूषायां स्फोटप्रस्तावे एतत्पद्यव्याख्यानम् । "तत्र श्रोत्रविषया वैखरी । मध्यमा हृदयदेशस्था पदप्रत्यक्षानुपपत्त्या व्यवहारकारणम् । पश्यन्ती तु लोकव्यवहारातीता ।" भाष्यप्रदीपोद्द्योते १ आ० ।

(२) तथापि हरिबद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना ।
क्रममाणः शनैः पारं तस्य यास्यामि पङ्गुवत् ॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

परन्तु काश्मीरकशैवाचार्य्याः प्रत्यभिज्ञामतमहागुरवः सोमानन्दनाथपादाः स्वरचितायां शिवदृष्टौ वैयाकरणमतोपन्यासावसरे पश्यन्त्या एव परावाग्रूपता वैयाकरणसिद्धान्तसम्मतेति प्रतिपादयामासुः—

"अथाऽस्माकं ज्ञानशक्तिर्या सदाशिवरूपता ।
वैयाकरणसाधूनां पश्यन्ती सा परा स्थितिः ॥
इत्याहुस्ते परं ब्रह्म यदनादि तथाऽक्षयम् ।
तदक्षरं शब्दरूपं सा पश्यन्ती परा हि वाक् ॥"

(शिवदृष्टौ २।१-२)

व्याख्याता चेयं द्वितीयकारिका श्रीमतोत्पलदेवेन वृत्तौ,—
"यदनादि अनन्तं च परं ब्रह्म चिद्रूपं तदक्षरं निर्विकारं शब्दरूपम् । सैव पश्यन्तीसंज्ञा परा वाक् ।" इति

द्वितीयायामस्यां कारिकायाम्—

"अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥"

इति वाक्यपदीयब्रह्मकाण्डस्था प्रथमा कारिकाऽर्थतः संगृहीता । तथा च पश्यन्त्या ब्रह्मरूपता परावाक्स्वरूपता च भगवतो भर्त्तृहरेः सम्मतेति शिवदृष्टिग्रन्थस्याशयः पर्य्यवसितः ।

इति महाभाष्यप्रदीपोपक्रमे कैयटपद्यदर्शनेन भर्त्तृहरिनिर्मिता महाभाष्यटीका पूर्वमासीद्, यामवलम्ब्य कैयटेन भाष्यव्याख्या विरचितेति प्रतीयते । सा च टीका वाक्यपदीयाद् भिन्ना खृष्टजन्मोत्तरवर्तिनि द्वादशशतके पादत्रयावशेषैवासीदिति तदानीन्तनेन वर्द्धमानेन स्वोपज्ञगणरत्नमहोदधिव्याख्याने भर्त्तृहरिपरिचयार्थमभिहितेन

"भर्त्तृहरिर्वाक्यपदीयप्रकीर्णकयोः कर्त्ता महाभाष्यत्रिपाद्या व्याख्याता च"

इत्यनेन वाक्येन निर्णीयते । अत्रोक्तं प्रकीर्णकं नाम वाक्यपदीयतृतीयकाण्डमधुनाऽपि सम्पूर्णं न मुद्रितम् । भर्त्तृहरिकृता महाभाष्यटीका कतिपयपत्रमात्रावशेषा जर्म्मान्देशीयबर्लिन्नगरस्थे पुस्तकालये वर्त्तत इति डा० कीलहर्नप्रकाशितमहाभाष्यद्वितीयभागभूमिकापर्य्यालोचनया ज्ञायते ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अमुमेव वैयाकरणसिद्धान्तमाचार्य्यक्षेमेन्द्रः प्रत्यभिज्ञाहृदये संक्षेपेण संगृहीतवान् ;—

"शब्दब्रह्ममयं पश्यन्तीरूपमात्मतत्त्वमिति वैयाकरणाः" (१)।

(प्रत्यभिज्ञाहृदये ८ सू० १८ पृ०)

वाक्यपदीयब्रह्मकाण्डटीकायां पुण्यराजेन पूर्वोक्तस्य "वैखर्य्या मध्यमायाश्चे"त्यादि (१४४) पद्यस्य व्याख्याने पश्यन्त्याः परमसूक्ष्मता प्रत्यपादि ;—

"पश्यन्त्या रूपमनपभ्रंशमसङ्कीर्णं लोकव्यवहारातीतम्। तस्या एव वाचो व्याकरणेन साधुत्वज्ञानलभ्येन शब्दपूर्वेण योगेनाधिगम इत्येकेषामागमः।"

तत्रैव १४ तम(२)श्लोकव्याख्याने पुण्यराजः पश्यन्त्यपेक्षयाऽपि कांचित्परां प्रकृतिं न्यरूपयत् (३)।

यद्यपि भगवता भर्त्तृहरिणा पश्यन्त्यपेक्षया काचित्सूक्ष्मा वागवस्था नाभिहिता तथापि भर्त्तृहरेरधस्तने काले वैयाकरणसम्प्रदाये सिद्धान्तभेदः समजनीति पुण्यराजीयलेखद्वैविध्यदर्शनेनानुमीयते। तत्र "एकेषामागम" इति पुण्यराजसन्दर्भस्य मुख्यानां

---

(१) इत्थं पश्यन्त्या एवैकस्या ब्रह्मत्वजीवत्वे वैयाकरणसम्मते इति प्रतिपादनेन जीवब्रह्मणोरभेदवादितया वैयाकरणानामद्वैतवादपक्षपातित्वं प्रकटीकृतमिति मन्तव्यम्।

(२) तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्।
पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते॥

वाक्यपदीय-ब्रह्मकाण्डे १४ श्लोकः

(३) "शब्दस्वरूपतत्त्वज्ञः क्रमसंहारेण योगं लभते; साधुप्रयोगाभिव्यक्तधर्म्मविशेषो महान्तं शब्दात्मानमभिसंभवं कैवल्यं प्राप्नोति, सोऽव्यतिकीर्णां वागवस्थां मध्यमाख्यामधिगम्य वाग्विकाराणां प्रकृतिं पश्यन्त्याख्यां प्रतिभामुपति, तस्माच्च सत्तामात्रात्प्रतिभाख्याच्छब्दात्पूर्वंयोगभावनाभ्यासात्प्रत्यस्तमितसर्वविकारोल्लेखां परां प्रकृतिं प्रतिपद्यते।" पुण्यराजकृता प्रकाशाख्यव्याख्या।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सिद्धान्त इत्येवार्थः समुचितः; "एके मुख्यान्यकेवला" इति कोषे (१) एकशब्दस्य मुख्यवाचित्वाभिधानात्, आचार्य्यसोमानन्दपादैः क्षेमेन्द्रेण च वैयाकरणसमये पश्यन्त्या एव ब्रह्मरूपतेति प्रतिपादनाद्भर्त्तृहरेर्वैयाकरणपरमाचार्य्यस्य सिद्धान्तस्यैव तैः संग्रहौचित्यात्। इत्थं च सोमानन्दपादैः क्षेमेन्द्रेण च भर्त्तृहरिमतमेव संगृह्य प्रादर्शीति स्पष्टं सुधियाम्।

महाभाष्ये तु नैतद्विषये किञ्चिदपि सुस्पष्टं निरूपितं लभ्यते। भाष्यग्रन्थस्य शब्दानुशासनत्वेन शब्दसाधुत्वप्रदर्शनायैव तत्र विशेषतः श्रमो विहितः, दार्शनिकविषयास्तत्र प्रसङ्गागता एव विचारिताः, न च तत्र स्वातन्त्र्येण दार्शनिकविषयेषु विचारणा प्रवर्त्तिता। तस्माद् महाभाष्यकाराणां वाक्तत्त्वविषयेऽभिप्रायः कीदृश आसीदिति निश्चेतुं न शक्यते।

प्रत्यभिज्ञामतानुयायिनः काश्मीरकशैवाचार्य्याः परापश्यन्त्योर्नैकत्वमभ्युपगच्छन्ति। यद्यपि तेषां सिद्धान्ते वैखरीपर्य्यन्तास्ववस्थासु सर्वत्र परा वागनुस्यूता वर्त्तते, तथापि तास्ववस्थासु परा वागिति व्यपदेशास्पदता नाङ्गीक्रियते, किन्तु पश्यन्तीप्रभृतिसंज्ञान्तरैरेव तत्र व्यवहारः। एतेषां समये प्रकाशात्मनः परमशिवस्यानुग्रहमयी विमर्शशक्तिरेव परा वाक्, सैव च तस्य जगद्रूपेण प्रोन्मिमीलयिषावस्था (२), शक्तिशक्तिमतोरभेदेन (३) सा परा शक्तिः परम-

---

(१) अमरकोष-नानार्थवर्गे १८ श्लोकः।

(२) आचार्य्यश्रीमदभिनवगुप्तकृता परात्रिंशिका-प्रथमद्वितीयश्लोकव्याख्या; राजानकानन्दविरचितविवरणोपेतषट्त्रिंशत्तत्त्वसन्दोहप्रथमश्लोकः; क्षेमराजप्रणीता पराप्रवेशिका।

(३) शक्तिश्च शक्तिमद्रूपाद् व्यतिरेकं न वाञ्छति।
तादात्म्यमनयोर्नित्यं वह्निदाहिकयोरिव॥
अभिनवगुप्तनिर्म्मितबोधपञ्चदशिका ३।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शिवात्परमेशितुर्वस्तुतो न भिद्यते; परमेश्वरस्येच्छाशक्तिरेवेयं ज्ञानशक्तिरूपतामापद्य पश्चात्क्रियाशक्तिरूपतां भजते। तत्र पश्यन्ती ज्ञानशक्तिमयी, मध्यमा तु क्रियाशक्तिमयीति निरूपितं श्रीमदभिनवगुप्तेन परात्रिंशिकाविवृतौ (१)। पश्यन्त्यवस्थायां वाच्यवाचकयोर्भेदो न भासते, अपि तु तयोरभेद एव प्रथते, मध्यमावस्थायां भासमानोऽपि तयोर्भेदः सहकृत्यैवाभेदं प्रतीतिपथमधिरोहतीति न तत्र भेदस्य स्फुटतयाऽवभासः, "वैखरी तदुभयभेदस्फुटतामय्येव" (२) इति तासां परस्परं विशेषोऽपि तत्र प्रपञ्चितः।

दृश्यते चात्र विषये महार्थमञ्जरीप्रणेतुर्महेश्वरानन्दस्य विमतिः। अभिनवगुप्तपदवीप्रस्थितेनापि तेन वैखरी मध्यमा पश्यन्ती सूक्ष्मा चेति वाचश्चतस्रो भिदाः प्रथमतः प्रदर्शिताः (३)। तन्मते क्रियाशक्तिरूपा वैखरी, मध्यमा ज्ञानशक्तिरूपा, पश्यन्ती तावदिच्छाशक्तिमयी, सूक्ष्मा च सर्वासामासां वाचामेकीभावरूपा विलक्षणावस्था। परा पुनर्वाक् परमेशितुः स्वरूप एवान्तर्निविष्टा। उक्तं तदेतत्तेन महार्थमञ्जरीविवरणे परिमले—

परा भगवती संवित्प्रसरन्ती स्वरूपतः।
परेच्छाशक्तिरित्युक्ता भैरवस्याविभेदिनी॥
अभिनवगुप्तकृता परात्रिंशिका-व्याख्या २ श्लोकः ६४ पृ०।

(१) पश्यन्त्यां यत्र भेदांशस्यासूत्रणम्, यत्र च मध्यमायां भेदावभासः, तत्र उभयत्र ज्ञानक्रियाशक्तिमये रूपे—१ श्लो० ६ पृ०।

(२) परात्रिंशिकाव्याख्या ९ पृ०।

(३) वेहरिआ णाम किआ णाणमई होई मज्झमा वाआ।
इच्छा दक्खन्ती सण्णा सव्वाण समरसा वुत्ती॥—महार्थमञ्जरी ९० श्लो०।
वैखरिका नाम क्रिया ज्ञानमयी भवति मध्यमा वाक्।
इच्छा पुनः पश्यन्ती सूक्ष्मा सर्वासां समरसा वृत्तिः॥ इति संस्कृतम्।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

'वाक्तत्त्वं तावत्क्रमात्सूक्ष्मा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति चतुर्धा भिद्यते।

तत्र वैखरीति प्रसिद्धा वाक् ताल्वादिकरणव्यापारोपारूढ-स्फुरणतया क्रियाशक्तिरित्यध्यवसीयते। मध्यमा च बुद्धिवृत्ति-मात्रप्रवर्त्यमानत्वाज् ज्ञानशक्तिः। पश्यन्ती पुनरिच्छा बहिः-प्रसरणाभ्युपगमरूपत्वात्तस्याः। यतः परा वाक् पश्यतीति पश्य-न्त्या व्युत्पत्तिः। सूक्ष्मा तु शिखण्ड्यण्डरसन्यायादुक्तवाक्त्रय-शबलीभावस्वभावा प्रत्यक्दृष्टुः परमेश्वरस्योद्योगलक्षणा वृत्तिरित्या-ख्यायते। परा वाक् पुनस्तस्यैव परमेश्वरस्य स्वरूपमनुप्रविशन्ती परिस्फुरति।' इति

योगिनीहृदये पुनरेतासां पराप्रभृतीनां स्वरूपाणि प्रायेणानयैव दिशा निदर्शितानि।

आत्मनः स्फुरणं पश्येद् यदा सा परमा कला।
अम्बिकारूपमापन्ना परा वाक् समुदीरिता॥
बीजभावस्थितं विश्वं स्फुटीकर्त्तुं यदोन्मुखी।
वामा विश्वस्य वमनादङ्कुराकारतां गता॥
इच्छाशक्तिस्तथा सेयं पश्यन्तीवपुषा स्थिता।
ज्ञानशक्तिस्तथा ज्येष्ठा मध्यमा वागुदीरिता॥

*   *   *   *

क्रियाशक्तिस्तु रौद्रीयं वैखरी विश्वविग्रहा॥
(योगिनीहृदये १।३६—३८,४०)

संक्षेपतस्तावदस्यायमभिप्रायः पर्य्यवस्यति:—

परमशिवरूपस्यात्मनो विमर्शशक्तिरेवावस्थाविशेषमापन्ना परा वागिति व्यपदेशं लभते। सैव यदा परमशिवे सूक्ष्मावस्थयाऽवस्थितं जगदभिव्यञ्जितुमुपक्रमते तदा वामेत्युच्यते। इच्छाशक्तिश्च

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

पश्यन्ती, ज्ञानशक्तिर्मध्यमा, क्रियाशक्तिः पुनर्वाग्रूपप्रपञ्चप्रथवैखरीरूपा, इति।

योगिनीहृदयदीपिकायाममृतानन्दनाथेन परस्या वाचस्तत्त्वं पूर्वदर्शितस्य "आत्मनः स्फुरणं पश्येदि"त्यादिश्लोकस्य व्याख्याने प्रपञ्चितम्:—

"सा परमा=सर्ववर्णांशभूतविमर्शरूपा, कला=विमर्शशक्तिः, आत्मनः परमशिवस्य, स्फुरणं=पश्यन्त्यादिक्रमेण वैखरीपर्य्यन्तं विमर्शनं, पश्येद्=द्रष्टुमिच्छेत्, तदा परमशान्तात्मिका भूत्वा अम्बिकारूपमापन्ना प्रकाशांशमात्राया अम्बिकायाः सामरस्यमापन्ना परा वाक् समुदीरिता"—इति

शाक्तदार्शनिकमुख्यो लोकोत्तरयोः प्रतिभापाण्डित्ययोर्विश्रामधाम भास्कररायो निजनिर्म्मितायां गुप्तवतीनामिकायां सप्तशतीटीकायामुपक्रमे पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीणां समष्टिरूपा परा वागिति प्रत्यपादयत्। स एव ललितासहस्रनामभाष्ये सौभाग्यभास्कराभिधे

परा प्रत्यक्चितीरूपा पश्यन्ती परदेवता।
मध्यमा वैखरीरूपा भक्तमानसहंसिका॥

इति १३२ तमश्लोकविवरणे परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीणां स्वरूपाणि पुनरित्थं न्यरूपयत्—

सर्वेषां प्राणिनां कर्म्माणि यस्मिन् काले भोगोत्पादाय न कल्पन्ते, तादृशः कालः प्रलयकालः। तत्र प्रयोजनाभावेन जगत्परमेश्वरे विलीनं तिष्ठति। ततस्तेषु कर्म्मसु कालवशेन फलोत्पादोन्मुखतामुपगतेषु प्राणिनां भोगाय सृष्टिः प्रवर्त्तते। तत्र फलप्रदानोन्मुखप्राणिकर्म्माकारपरिणतमायाविशिष्टं ब्रह्माव्यक्तपदवाच्यम्। तदेव कारणविन्दुरित्युच्यते। तस्मात्कारणविन्दोः शब्दब्रह्म संजायते। तदुक्तमागमे—

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

बिन्दोस्तस्माद् भिद्यमानादव्यक्तात्मा रवोऽभवत् ।
स रवः श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मेति गीयते ॥ (१) इति ।

कारणबिन्दोरत्र सिद्धान्ते व्यापकताङ्गीकारात्कारणबिन्दुना तादात्म्यापन्नं शब्दब्रह्मापि व्यापकमङ्गीक्रियते । तच्च सर्वगं शब्दब्रह्म यदा मूलाधारे (२) वक्तृप्रेरितेन वायुनाभिव्यज्यते तदा परा वागित्याख्यां लभते; तेनैवोर्द्ध्वमाक्रमता वायुना नाभिदेशेऽभिव्यज्यमानमेतदेव शब्दब्रह्म पश्यन्तीति व्यपदेशं भजते । पश्यन्त्याः खल्वागमशास्त्रे उत्तीर्णेति संज्ञान्तरमुपवर्णितम् (३) । तदेव हृदयेऽभिव्यक्तं मध्यमाशब्दप्रतिपाद्यं भवति । कण्ठदेशेऽभिव्यक्तौ तस्यैव शब्दब्रह्मणो वैखरीसंज्ञा (४) । अत एवोक्तमागमविद्भिः—

परा वाङ् मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता ।
हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठदेशगा ॥ इति (५) ।

---

(१) इदं पुराणवाक्यमित्युक्तं वैयाकरणभूषणसारदर्पणे स्फोटप्रस्तावे ६८ तमश्लोकविवृतौ; पाठान्तरं चास्य द्वितीयार्द्धे 'स रव' इत्यत्र 'स एव' इति लघुमञ्जूषादौ ।

(२) देहस्य मध्यमो भागो मूलाधार इतीर्यते ।
गुदात्तु द्व्यङ्गुलादूर्द्ध्वं मेढ्रात्तु द्व्यङ्गुलादधः ॥
त्रिकोणोऽर्धमुखाग्रश्च कन्यकायोनिसन्निभः ।
मानसोल्लासे ४।१२—१३।

(३) "अस्या एवोत्तीर्णेत्यपि संज्ञा । उक्तं च सौभाग्यसुधोदये;—पश्यति सर्वं स्वात्मनि करणानां सरणिमपि यदुत्तीर्णा । तेनेयं पश्यन्तीत्युत्तीर्णेत्यप्युदीर्य्यते माता ॥" सौभाग्यभास्करे १३२ ।

(४) अत्र सौभाग्यभास्करस्थाशय एवोपवर्णितः, ग्रन्थानुपूर्वी तु न दर्शिता विस्तरभयात् ।

(५) अयं श्लोकः परमलघुमञ्जूषायां स्फोटनिरूपण उद्धृतः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

इदं च शाक्तमतं पूर्वदर्शितसकलमतापेक्षया विलक्षणमिति सुधियामतिरोहिततया नात्रोपपादनमपेक्षते ।

नव्यवैयाकरणधुरीणो नागेशमहाशयो लघुमञ्जूषायां स्फोटप्रस्तावे शाक्तसिद्धान्तमिममीषदन्यथाकारं वैयाकरणसिद्धान्तीकृत्य प्रत्यतिष्ठिपत् । सत्यपि वाक्यपदीयग्रन्थे महति पाण्डित्ये नागेशमहाशयस्य भर्तृहरिसिद्धान्तानादरेण शाक्तमतपक्षपातः किंनिबन्धन इति विमृशन्तु विद्वांसः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

DEITIES AND OBJECTS OF OFFERINGS IN THE S'RAUTA SACRIFICES

According to the school of Kātyāyana.

By

Pt. BHAGAVAT PRASAD MISHRA

Professor, Sanskrit College, Benares.

[अथातः कात्यायनश्रौतसूत्रानुसारेण कर्कभाष्यदेवयाज्ञिकपद्धत्याद्यनुसारेण तदनुयायिप्राचीनसम्प्रदायानुसारेण च तत्तत्कर्मणां देवतानामानि तत्तद्देवतानां समष्टिरूपेण व्यष्टिरूपेण वा संज्ञाविशेषान् देवतोद्देशेन दीयमानद्रव्याणि च पुरस्कृत्य सारणीरूपेण तेषां सङ्ग्रहः प्रदर्श्यते । सोऽयमस्मत्प्रेरणया संपादितो देवतानामादिनिदर्शकः संग्रहः वैदिकवाङ्मयनिरतानां विदुषां सन्तोषाय उपकाराय च भविष्यतीत्याशास्महे ।

श्रीमङ्गलदेवशास्त्री]

श्रौतदेवतास्तत्संज्ञा हवींषि च ।

कात्यायनश्रौतसूत्रानुसारेण ।

दर्शपूर्णमासयोः

देवता नामानि	देवताविशेषसंज्ञा[१]कर्मविशेषसंज्ञा वा	द्रव्यम्	विशेषवक्तव्यम्
त्रितः द्वितः एकतः	आप्त्याः	पात्रीनिर्णेजनमङ्गुलिप्रणेजनं च	
भूपतिः भुवनपतिः भूतानांपतिः	परिधयः	स्कन्नहविः	

१. प्रधानत्वेनानिर्दिष्टा देवता 'अङ्गदेवताः' इति संज्ञया व्यवह्रियन्ते याज्ञिकैः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्रजापतिः इन्द्रः	आघारौ	आज्यम्	
समित् {तनूनपात् नराशंसो वा} इट् बर्हिः स्वाहाकारः	प्रयाजाः	आज्यम्	
अग्निः सोमः	आज्य- भागौ	आज्यम्	
अग्निः		अष्टाकपालः पुरो- डाशः	अष्टाकपालोपधानचित्रम् 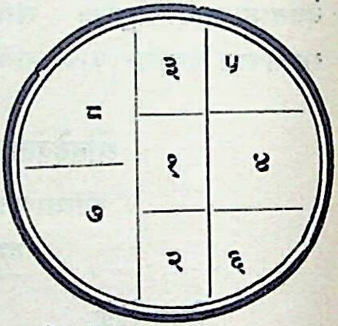
अग्नीषोमौ	प्र० दे० (पौर्णमासे)	आज्यम्	अत्रोपांशुयागः
अग्नीषोमौ		एकादशकपालः पुरोडाशः	एकादशकपालोपधानचित्रम् 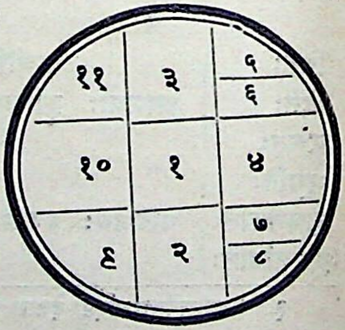

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अग्निः	प्रधान-देवताः (दर्शेऽसन्नयतः)	अष्टाकपालः पुरोडाशः	
विष्णुः		आज्यम्	अत्रोपांशुयागः । अत्र विष्णुः अग्नीषोमौ वा विकल्पेन देवते स्तः
इन्द्राग्नी		द्वादशकपालः पुरोडाशः	द्वादशकपालोपधानचित्रम्

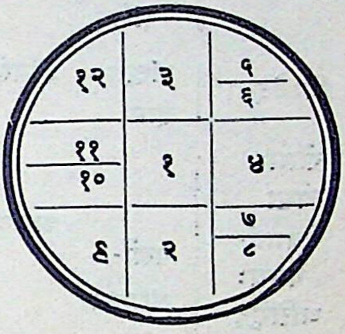

अग्निः अग्नीषोमौ इन्द्रः महेन्द्रो वा	प्रधान-देवताः (दर्शे सन्नयतः)	अष्टाकपालः पुरोडाशः आज्यम् सान्नाय्यम् (दधिपयसी)	दर्शेष्टिर्द्विविधा सान्नाय्यवती असान्नाय्यवती च । तत्र सोमयाजिनो नियमेन सान्नाय्यवती । असोमयाजिनस्तु विकल्पेन । दर्शपूर्णमासेष्टिरियं नित्या काम्या च । तत्र नित्या यावज्जीवं त्रिंशद्वर्षाणि वा भवति । काम्या तु सकृत् । अन्वाहार्योऽस्या दक्षिणा । अध्वर्युर्ब्रह्मा होता आग्नीध्रश्चेति चत्वार ऋत्विजः ।
अग्निः	स्विष्टकृत्	सर्वहविः ।	

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

देवं बर्हिः देवो नराशंसः देवो अग्निःस्विष्टकृत्	अनुयाजाः	आज्यम्
देवाः	अनुयाजसंभेदः	आज्यम्
विश्वेदेवाः	संस्रवहोमः	हविर्लेपाः
सोमः त्वष्टा देवानांपत्न्यः अग्निर्गृहपतिः	पत्नीसंयाजाः	आज्यम्
अग्निरदब्धायुरशीतमः	अदब्धाहुतिः	आज्यम्
अग्निः संवेशपतिः सरस्वतीयशोभगिनी	संवेशाहुतिः	आज्यम् आज्यम्
अग्निः	पिष्टलेपहोमः	पिष्टलेपः
वातः	समिष्टयजुः	आज्यम्
दिव्यं नभः	बर्हिर्होमः	बर्हिः

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

जातवेदाः	नैमित्तिकहोमः	यजमानभागः	यजमानभागहोमोऽयं प्रोषिते यजमाने भवति।
जातवेदाः	कर्मापवर्गसमिद्धोमः	आज्यम्	अत्र ब्रह्मकर्तृकम् आहवनीये समिदाधानम्, आहवनीयोपस्थानम्, आहवनीये सकृद्गृहीतहोमः, इतिपक्षत्रयं वर्त्तते। तत्र होमपक्षे अयं यागः। हुतशिष्टं हविः ऋत्विग्भ्य इव यजमानायापि भक्षणार्थं दीयते। सोऽयं भागो यजमानभागः।

—:o:—

पिण्डपितृयज्ञस्य

अग्निः कव्यवाहनः		ईषत्स्विन्नचरुः	
सोमः पितृमान्		"	
यजमानपिता यजमानपितामहः यजमानप्रपितामहः	प्रधानदेवताः	चरुपिण्डाः	अयं हि पिण्डपितृयज्ञो दर्शाङ्गम्। यजमान एव कर्तेति दक्षिणाभावः। स्मार्ताग्निमतोऽप्ययं भवति।

—:o:—

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

दाक्षायणयज्ञस्य

अग्नीषोमौ (पौर्णमास्याम्)		एकादशकपालः पुरोडाशः	दाक्षायणयज्ञ इति दर्शपौर्णमासयोरेव गौणं नाम न कर्मान्तरम्। प्रकृतेष्टिवत् चत्वार ऋत्विजः। दाक्षायणं =शतरक्तिकापरिमितं सुवर्णमस्य दक्षिणा। संवत्सरं, पञ्चदशवर्षं यावद्वानुष्ठानमस्य भवति।
अग्निः (प्रतिपदि)	पौर्णमासे प्रधानदे०	अष्टाकपालः पुरोडाशः	
इन्द्रः (महेन्द्रो वा)		दधि	अत्र देवयाज्ञिकमते आग्नेयः पुरोडाशः, ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्रं पय इति हविस्त्रयम्।
इन्द्राग्नी (अमावास्यायाम्)		द्वादशकपालः पुरोडाशः	पञ्चदशवर्षाण्येव यावज्जीवं वास्यानुष्ठानम्।
अग्निः (प्रतिपदि)	अमावास्यायां प्रधानदे०	अष्टाकपालः पुरोडाशः	
मित्रावरुणौ वाजिनः		पयस्या वाजिनम्	तप्ते पयसि दध्नः प्रक्षेपे कठिनभागः पयस्या उदकभागो वाजिनम्।
दिशः प्रदिशः आदिशः विदिशः उद्दिशः दिशः	दिग्भ्याघारणम्	वाजिनशेषः	

—:o:—

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अन्वारम्भणीयेष्टिः

अग्नाविष्णू	प्रधानदे०	एकादशकपालः पुरोडाशः	इयं हि दर्शपौर्णमासयोः (अन्येषां कतिपयानां यागानां च) आरम्भे भवति ।
सरस्वती		चरुः	पष्ठौही=पृष्ठेन वृषभं वोढं समर्था या गौः सा, मिथुनौ वा गावौ अस्या दक्षिणा ।
सरस्वान्		द्वादशकपालः पुरोडाशः	अन्यत्सर्वं प्रकृतिवत् ।

—:o:—

वैमृधेष्टिः

इन्द्रो विमृत्	प्रधा०	एकादशकपालः पुरोडाशः	इयं हि वैमृधेष्टिः पौर्णमासेष्ट्यनन्तरं व्यवस्थितविकल्पेन भवति । यदि आदौ आरभ्यते तदा यावज्जीवं प्रकृतिवत् भवति । नो चेत्कदापि न भवति ।

—:o:—

आदित्येष्टिः

अदितिः	प्रधा०	चरुः	इयमपि दर्शेष्ट्यनन्तरमादिविकल्पेन भवति प्रकृतिवत् ।

—:o:—

आग्रयणेष्टिः (नवान्नेष्टिः)

इन्द्राग्नी	प्रधा०	द्वादशकपालः पुरोडाशः	
विश्वेदेवाः		चरुः	अयं हि चरुः यवकाले नवानां पुराणानां वा यवानां, व्रीहिकाले नवानां पुराणानां वा व्रीहीणां पयसि उदके वा श्रप्यते ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

द्यावा-पृथिवी	प्रधा०	एककपालः पुरोडाशः, आज्यं वा ।	एककपालोपधानचित्रम् ।

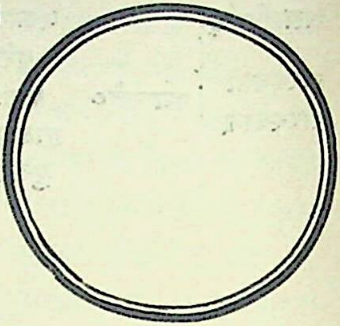

इयमिष्टिर्नित्या । यजमानस्य गोष्ठे जातानां यः प्रथमजो गौः (वत्सः) सोऽस्या इष्टेर्दक्षिणा ।

एता आग्रयणाद्या विकृतयो दर्शपूर्णमासेष्ट्यनन्तरमेव भवन्ति, न ततः पूर्वम् ।

तत्र कृताधानस्य सूतकशुक्रास्तादिवशेनानिष्टदर्शपूर्णमासस्य यजमानस्य आग्रयणकाले आगते कालातिक्रमे जायमाने आग्रयणकालएव दक्षिणाग्नौ नवान्नेन चातुष्प्राश्यं पक्त्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् यथाशक्ति दक्षिणां च दद्यात् । अनेनैव आग्रयणसिद्धिः ।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

दर्शपूर्णमासोत्सर्गानन्तरं केवलाग्निहोत्रहोमिनो यजमानस्य नवान्नेन सायं प्रातरग्निहोत्रहोमो भवति। अथवा पूर्वदिनेऽग्निहोत्रीं गां नवान्नं खादयित्वा तस्या गोः पयसा सायंप्रातरग्निहोत्रहोमो भवति। तेनैवास्य आग्रयणसिद्धिः।

गवामयनादिमध्ये आग्रयणकाले आयाते नवान्नाशिताया गोः पयसा दीक्षितव्रतेनैवाग्रयणसिद्धिः।

संवत्सरोपसत्कादौ यज्ञे उपसत्स्वाग्रयणकाले आगते नवान्नेन रौहिणपुरोडाशा भवन्ति। तेनैव आग्रयणसिद्धिः।

संवत्सरसुत्याके यागे आग्रयणकालप्राप्तौ नवान्नेन सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति। तेनैवाग्रयणसिद्धिः।

—:o:—

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

श्यामाकेष्टेः

(श्यामाकाग्रयणस्य)

अथवा

(आरण्याग्रयणस्य)

सोमः	प्रधान०	श्यामाकानां चरुः	अत्र सर्वं प्रकृतिवद्भवति। दक्षिणायां तु "(१) पुनः संस्कृतः=यो रथो भग्नः सन् सज्जीकृतः, (२) क्षौमं वासः, (३) मधुपर्को (दधिमधुघृतानि) वा, (४) यजमानेन वर्षासु परिहितं यद्वासस्तद्वा दक्षिणा" एते विकल्पाः । इयमिष्टिः वर्षासु शरदि वा सुमुहूर्ते भवति ।

—:o:—

वैणवेष्टेः

सोमः	प्रधान०	वेणुयवानां चरुः	अत्र सर्वं श्यामाकाग्रयणवत् । इदमिष्टिद्वयं वानप्रस्थस्याहिताग्नेर्भवति ।

(to be continued)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

A COMPARISON OF THE ṚGVEDA-PRATIŚĀ-KHYA WITH THE PĀṆINĪAN GRAMMAR

By

Dr. M. D. Shastri

The question of the relation of the Pāṇinian grammar with the different Prātiśākhyas has not yet been finally settled. The method so far followed for determining this question has been mostly confined to the examination of only superficial points of similarity or dissimilarity between the same. No thorough and detailed examination of the methods of treatment of the common problems of these works has yet been attempted. This comparison, which is a preliminary to that sort of examination, is especially important for showing the relation of Ṛk-Prātiśākhya with the Pāṇinian grammar as well as for tracing the development of the Pāṇinian grammar itself. I intend to explain the implications of this comparison later on.

Abbrevations :

ऋ० प्रा० = ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् ; पा० = पाणिनीयाष्टाध्यायी ; वा० = वार्त्तिकपाठः On पा०; प० = परिभाषापाठः; म० = महाभाष्यम् ; सि० = सिद्धान्तकौमुदी ; पद० = पदमञ्जरी.

Ṛgveda-Prātiśākhya	Pāṇinian Grammar.
ऋ०प्रा०१।१ (समानाक्षराणि)	अक् प्रत्याहारः
,, १।२ (सन्ध्यक्षराणि)	एच् ,,

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ऋ०प्रा०१।३ (स्वराः)	अच् प्रत्याहारः
,, १।४	अप्लुतवदुपस्थिते । ई३ चाक्रवर्मणस्य । (पा० ६।१।१२९-१३०)
,, १।६ (व्यञ्जनानि)	हल् प्रत्याहारः
,, १।७ (स्पर्शाः)	झय् ,,
,, १।८	Cp. अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः (पा० १।१।६९)
,, १।९ (अन्तःस्थाः)	यण् प्रत्याहारः
,, १।१० (ऊष्माणः)	शल् ,, Cp. also शर्षु जश्भावषत्वे (वा० on हयवरट्)
,, १।१५=१६	झलां जशोऽन्ते (पा० ८।२।३९) । वावसाने (पा० ८।४।५६)
,, १।१७-१८	ऊकालोऽज् ह्रस्वदीर्घप्लुतः (पा० १।२।२७)
,, १।२०-२१	संयोगे गुरु । दीर्घं च । (पा० १।४।११-१२)
,, १।२७, २९-३०	ऊकालोऽज् ह्रस्वदीर्घप्लुतः (पा० १।२।२७)
,, १।३१	Cp.विचार्यमाणानाम् । उपरि स्विदासीदिति च । (पा० ८।२।९७,१०२)
,, १।३७	हलोऽनन्तराः संयोगः(पा०१।१।७)
,, १।५३	Cp. पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । (प० ६२-६३)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ऋ० प्रा० १।५४	Cp. बाधकान्येव। निपातनानि (प० ११८)
,, १।५५	अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः (पा० १।१।६९)
,, १।५६	स्थानेऽन्तरतमः (पा० १।१।५०)
,, १।६०	Cp. संहितायाम् (पा० ६।३।११४)
,, १।६१	Cp. प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् (पा० १।१।६२)। सुप्तिङन्तं पदम् (पा० १।४।१४)
,, १।६३-६४	अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः (पा० ८।४।५७)
,, १।६५-६६	Cp. इणकोः (पा० ८।३।५७)
,, १।६८	संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे (पा० १।१।१६)
,, १।६९	निपात एकाजनाङ् (पा० १।१।१४)
,, १।७०	Cp. ओत (पा० १।१।१५)
,, १।७१	ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् (पा० १।१।११)
,, १।७२	ईदूतौ च सप्तम्यर्थे (पा० १।१।१९)
१ १।७३-७४	शे। अदसो मात्। (पा० १।१।१३,१२)
,, १।७५	उञः। ऊँ। (पा० १।१।१७-१८)

———

,, २।२	परः संनिकर्षः संहिता (पा० १।४।१०९)
,, २।५	Cp. पूर्वत्रासिद्धम् (पा० ८।२।१)
,, २।६	Cp. आद्यन्तवदेकस्मिन् (पा० १।१।२१)

19

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ऋ० प्रा० २।८,११.१२	एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि । स्यश्छन्दसि बहुलम् । (पा० ६।१।१३२–१३३)
" २।१०	झलां जशोऽन्ते (पा० ८।२।३९)
" २।१५	एङः पूर्वपरयोः । अकः सवर्णे दीर्घः । (पा० ६।१।८४, १०१)
" २।१६-१७	आद्गुणः (पा० ६।१।८७)
" २।१८-१९	वृद्धिरेचि (पा० ६।१।८८)
" २।२१	इको यणचि (पा० ६।१।७७)
" २।२४,२७	ससजुषो रुः (पा० ८।२।६६), भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । लोपः शाकल्यस्य । (पा० ८।३।१७, १९)
" २।२५,२८,३१	एचोऽयवायावः (पा० ६।१।७८) । लोपः शाकल्यस्य (पा० ८।३।१९)
" २।३२	Cp. ऋत्यकः (पा० ६।१।१२८)
" २।३३	Cp. प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे (पा० ६।१।११५) । { ससजुषो रुः (पा० ८।२।६६) । अतो रोरप्लुतादप्लुते (पा० ६।१।११३) आद्गुणः (पा० ६।१।८७)
" २।३४	एङः पदान्तादति (पा० ६।१।१०९)
" २।३५	Cp. अव्यपरे in प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । and अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च । (पा० ६।१।११५-११६)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ऋ० प्रा० २।४०	On अवन्तु cp. अन्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च (पा० ६।१।११६)। Cp. also सि० on this sūtra.
" २।५१-५२	प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् (पा० ६।१।१२५)
" २।५३	Cp. संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे (पा० १।१।१६) and प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् (पा० ६।१।१२५)
" २।५६	Cp. निपात एकाजनाङ् (पा० १।१।१४)। प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् (पा० ६।१।१२५)। मय उञो वो वा (पा० ८।३।३३)
" २।५७-५६,७४	ईषाअक्षादिषु च्छन्दसि प्रकृतिभावमात्रम् (वा० ६।१।१२७)
" २।६१,६७	आङोऽनुनासिकश्छन्दसि (पा० ६।१।१२६)
" २।६८-६९	सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् (पा० ६।१।१३४)
" २।७०-७३	Cp. ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम्। द्व्यचोऽतस्तिङः। निपातस्य च। अन्येषामपि दृश्यते। (पा० ६।३।१३३,१३५-१३७); शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्। एवे चानियोगे। एमन्नादिषु च्छन्दसि

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

	पररूपं वक्तव्यम्। (वा० ६।१।६४); cp. also प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु वृद्धिर्वक्तव्या (वा० ६।१।८६)
ऋ० प्रा० २।७५-७७	Cp. छन्दस्यपि दृश्यते (पा० ६।४।७३)
——	
„ ३।१-२	उच्चैरुदात्तः । नीचैरनुदात्तः । समाहारः स्वरितः । (पा० १।२।२९-३१)
„ ३।३	Cp. समाहारः स्वरितः (पा० १।२।३१)
„ ३।४-६	तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् (पा० १।२।३२); cp. also सि० on this Sūtra.
„ ३।७	उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (पा० ८।४।६६)
„ ३।९-१०	स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । (पा० १।२।३९-४०)
„ ३।११,१६	एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पा० ८।२।५)
„ ३।१२	Cp. पद० (on पा० ८।२।६) :— कन्यानूप इति कन्याशब्दः कन्याराजन्यमनुष्याणामन्त इत्यन्तस्वरितः । ततः स्वरितानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यतः स्वरितः ।
„ ३।१३-१४	उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनु-

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

	दात्तस्य । स्वरितो वानुदात्ते पदादौ । (पा० ८।२।४,६); cp. also सि० on the latter Sūtra.
ऋ० प्रा० ३।१७	उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् । (पा० ८।४।६६-६७), स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् (प० ७६)
,, ३।१९-२३	स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ।
——	(पा० १।२।३९-४०)
,, ४।२	Cp. झलां जश् झशि (पा० ८।४।५३)
,, ४।३	यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा (पा० ८।४।४५)
,, ४।४,१२-१३	शश्छोऽटि (पा० ८।४।६३) । छत्वममीति वक्तव्यम् (वा० ८।४।६३)
,, ४।५	झयो होऽन्यतरस्याम् (पा० ८।४।६२)
,, ४।६-७	मोऽनुस्वारः (पा० ८।३।२३) । वा पदान्तस्य (पा० ८।४।५९)
,, ४।८,१०	तोर्लि (पा० ८।४।६०)
,, ४।९-११	स्तोः श्चुना श्चुः (पा० ८।४।४०)
,, ४।१५	मोऽनुस्वारः (पा० ८।३।२३)
,, ४।१६	ङ्णोः कुक्टुक् शरि (पा० ८।३।२८)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सू० प्रा० ४।१७	ङः सि धुट्। नश्च। (पा० ८।३।२९-३०), खरि च (पा० ८।४।५५)
,, ४।१८	शि तुक् (पा० ८।३।३१)। स्तोः श्चुना श्चुः (पा० ८।४।४०)
,, ४।२२	Cp. सि० (on वा० ८।४।४५):— कथं तर्हि मदोदग्राः ककुद्मन्त इति। यवादिगणे (cp पा० ८।२।९) दकारनिपातनात्।
,, ४।२३	मो राजि समः क्वौ (पा० ८।३।२५)
,, ४।२४	ससजुषो रुः (पा० ८।२।६६), भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि। हलि सर्वेषाम्। (पा० ८।३।१७,२२)
,, ४।२५	ससजुषो रुः (पा० ८।२।६६), हशि च। आद् गुणः (पा० ६।१।११४,८७)
,, ४।२७	For cases like अग्निरस्मि cp. ससजुषो रुः (पा० ८।२।६६). In cases like प्रातरिन्द्रम्, Pāṇini takes प्रातः as प्रातर्; cp. खरवसानयोर्विसर्जनीयः (पा० ८।३।१५)
,, ४।२८-२९	रो रि (पा० ८।३।१४) ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः (पा० ६।३।१११)
,, ४।३१	विसर्जनीयस्य सः (पा० ८।३।३४),

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

	स्तोः श्चुना श्चुः । ष्टुना ष्टुः । (पा० ८।४।४०-४१)
ऋ० प्रा० ४।३२,३४	वा शरि (पा० ८।३।३६). स्तोः श्चुना श्चुः। ष्टुना ष्टुः । (पा० ८।४।४०–४१)
„ ४।३३-३८	कुप्वोः ≍ क ≍ पौ च (पा० ८।३।३७)
„ ४।३६	खर्परे शरि वा लोपो वक्तव्यः (वा० ८।३।३६)
„ ४।३६	अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् (वा० ८।२।७०)
„ ४।४०	On अहोभिः cp. अहन् (पा० ८।२।६८) ; on अहोरात्रम् cp. अह्नो रुविधौ रूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् (वा० ८।२।६८), हशि च । अद् गुणः (पा० ६।१।११४,८७) ; and on प्रचेता राजन् cp. छन्दसि भाषायां च विभाषा प्रचेतसो राजन्युपसंख्यानं कर्तव्यम् (वा० ८।२।७०), रोऽरि (पा० ८।३।१४)। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः (पा० ६।३।१११)
„ ४।४१	Cp. सोऽपदादौ । इणः षः । (पा० ८।३।३८—३९); cp. also नित्यं समासेऽनुत्तर-

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

	पदस्थस्य । अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य । अधःशिरसी पदे । कस्कादिषु च (पा० ८।३।४५-४८)
ऋ० प्रा० ४।३२,४५,४६,४९, ५५,५९,६१	Cp. षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु[1] (पा० ८।३।५३)
„ ४।४३,४५,६२	कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः (पा० ८।३।५०)
„ ४।४४	Cp. छन्दसि वाप्राम्रेडितयोः (पा० ८।३।४९) । पञ्चम्याः परावध्यर्थे (पा० ८।३।५१)
„ ४।४५,५६,६४	Cp. पञ्चम्याः परावध्यर्थे[1] (पा० ८।३।५१)
„ ४।४७,४८	इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य। इसुसोः सामर्थ्ये । (पा० ८।३।४१,४४)
„ ४।४९,५९	इडाया वा। छन्दसि वाप्राम्रेडितयोः[1] (पा० ८।३।५४,४९)
„ ४।५०,५१	Cp. छन्दसि वाप्राम्रेडितयोः (पा० ८।३।४९) ।

1. The commentators (cp. सि० and काशिका) generally explain these and other Sūtras (i. e., पा० ८।३।४१—६३), in this section, as prescribing only *s*. But a reference to Sūtras like IV. 46,49 (cp. वास्तोष्पतिम् and मातुष्पदे) of the Ṛ. Prāt. as well as to the exception अनदितेः (in पा० ८।३।५०) shows that they should be explained as prescribing both *s* and *ṣ*; cp. Laghu-śabdendu-śekhara (on पा० ८।३।५०):—सः स्यादिति । षत्वस्याप्युपलक्षणम् । अत एवादितिप्रतिषेधः ।.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

	इसुसुसोः सामर्थ्ये (पा० ८।३।४४)
ऋ० प्रा० ४।५२-५५,५७,५८, ६१-६४	Cp. छन्दसि वाप्राम्रेडितयोः (पा० ८।३।४९)
,, ४।५९,६१,६२	पातौ च बहुलम् (पा० ८।३।५२)
,, ४।६०	छन्दसि वाप्राम्रेडितयोः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । (पा० ८।३।४९,४१)
,, ४।६३	On त्रिष्पूत्वी cp. द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे (पा० ८।३।४३)
,, ४।६५,६८,७३	दीर्घादटि समानपादे (पा० ८।३।९), भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । लोपः शाकल्यस्य । (पा० ८।३।१७,१९)
,, ४।६९-७०,७३	दीर्घादटि समानपादे (पा० ८।३।९)
,, ४।७४-७६	नश्छव्यप्रशान् । उभयथर्क्षु । (पा० ८।३।७-८), खरवसानयोर्विसर्जनीयः । विसर्जनीयस्य सः । (पा० ८।३।१५,३४), स्तोः श्चुना श्चुः (पा० ८।४।४०)
,, ४।७८-७९	नॄन्पे । स्वतवान्पायौ । (पा० ८।३।१०-११), खरवसानयोर्विसर्जनीयः । (पा० ८।३।१५)
,, ४।८०	अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । आतोऽटि नित्यम् । (पा०८।३।२-३)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ऋ० प्रा० ४।८४	ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे (पा० ६।१।१५१)। स्तोः श्चुना श्चुः (पा० ८।४।४०)
„ ४।८५,८७	Cp. संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे (पा० ६।१।१३७)। परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् (पा० ८।३।७०)
„ ४।९०—९३,९५	सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः (पा०७।१।३९)
„ ५।१	Cp. इण्कोः । नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि । (पा० ८।३।५७-५८)
„ ५।२	Cp. शर्व्यवायेऽपि (in पा०८।३।५८)
„ ५।३-४,६-८,९-१० १२—१६	पूर्वपदात्[1] (पा० ८।३।१०६)
„ ५।५,८,१८	सुञः (पा० ८।३।१०७)
„ ५।११	ष्टुना ष्टुः (पा० ८।४।४१)
„ ५।२०	आदेशप्रत्यययोः (पा० ८।३।५९)। सुषामादिषु च (पा० ८।३।९८। उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् (पा० ८।३।६५)
„ ५।२१	पूर्वपदात् (पा० ८।३।१०६)
„ ५।२२	पूर्वपदात् । सहेः पृतनर्ताभ्यां च । (पा ८।३।१०६,१०९)

१. ऋग्वेदप्रातिशाख्यीयेषु ५।९-१०, १९, २९ सद्वासत्वनिषेधस्थलेषु 'पूर्वपदात्' इत्यस्य व्यवस्थितविकल्पत्वाश्रयणेन निर्वाहः कार्यः।

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ऋ० प्रा० ५।२३–२९	न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् । पूर्वपदात्[1] । (पा० ८।३।११०,१०६)
„ ५।३०	अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्कवङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः । सनोतेरनः । पूर्वपदात् । उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् । स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । (पा० ८।३।९७, १०८, १०६, ६५, ६४)
„ ५।३१	ह्रस्वात्तादौ तद्धिते (पा० ८।३।१०१)
„ ५।३२–३४,३६–३८	युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम् (पा० ८।३।१०३)
„ ५।४०	Cp. रषाभ्यां नो णः समानपदे (पा० ८।४।१) । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम् (वा० ८।४।१). But as the commentators (cp. Tattvabodhinī) generally do not take **समानपदे** here in the sense in which it is taken in Ṛ. Prāt. V. 40 (cp. **अवग्रहे**), most of the Pāṇinian Sūtras prescri-

1. See foot-note on last page.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

	bing *ṇ* in the उत्तरपद should be really paralleled here. But cp. especially :— पूर्वपदात्संज्ञायामगः। प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च। एकाजुत्तरपदे णः। कुमति च। उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य। हन्तेरत्पूर्वस्य। वमोर्वा। छन्दस्यृदवग्रहात्। कृत्यचः। णेर्विभाषा। हलश्चेजुपधात्। इजादेः सनुमः। (पा० ८।४।३, ११—१४, २२—२३, २६, २८-३२).
ऋ० प्रा० ५।४१	अट्कुप्वाङ् नुम्व्यवायेऽपि (पा० ८।४।२)
,, ५।४२,४४	Cp. अट्कुप्वाङ् नुम्व्यवायेऽपि (पा० ८।४।२)
,, ५।४३	Cp. वा भावकरणयोः (पा० ८।४।१०)
,, ५।४५	Cp. पदान्तस्य (पा० ८।४।३७)
,, ५।५०	But cp. हिनुमीना (पा० ८।४।१५)
,, ५।५३	For दुर् cp. दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः (सि० on भूधातु), and सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु (म० १।४।६०)
,, ५।५४	Cp. प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च। अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि। उप-

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

	सर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । (पा० ८।४।११,२,१४)
ऋ० प्रा० ५।५५	(पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्) दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च (वा० ६।३।१०६)
,, ५।५७	अनितेः । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । (पा० ८।४।१६, १४)
,, ५।५८-५६	नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । उपसर्गाद् बहुलम् । (पा० ८।४।२७-२८)
,, ५।६०	आनि लोट् । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । (पा० ८।४।१६,१४)
——	
,, ६।१	अनचि च (पा० ८।४।४७)
,, ६।२	झलां जश् झशि । खरि च । (पा० ८।४।५३, ५५)
,, ६।३	छे च (पा० ६।१।७३) । झलां जशोऽन्ते (पा० ८।२।३६) । स्तोः श्चुना श्चुः (पा० ८।४।४०) । खरि च (पा० ८।४।५५)
,, ६।४	अचो रहाभ्यां द्वे (पा० ८।४।४६)
,, ६।५	यणो मयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् (वा० ८।४।४७)
,, ६।६	शरः खयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् (वा० ८।४।४७)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ऋ० प्रा० ६।१०	शरोऽचि (पा० ८।४।४९)
„ ६।१२,१३	Cp. विश्वजनादीनां छन्दसि वा तुगागमो भवतीति वक्तव्यम् । (वा० ६।१।७६)
„ ६।१३	Cp. आङ्माङोश्च । पदान्ताद्वा । (पा० ६।१।७४, ७६)
„ ६।१४	Cp. सर्वत्र शाकल्यस्य । दीर्घादाचार्याणाम् । (पा० ८।४।५१—५२)
„ ६।१५	ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् (पा० ८।३।३२)
„ ६।५४ ——	चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः (वा० ८।४।४८)
„ ७।५,१४,१६, १८, १९,२६, २८, ३३, ३६, ३८,४५, ४७, ४९, ५३—५५	ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् (पा० ६।३।१३३)
„ ७।६,१०,१५, १७, ३०,३१,३३, ४३—४४,५२,५५,५६	निपातस्य च[1] (पा० ६।३।१३६)
„ ७।७—९,१०, १२ —१४,१६,२१—	Cp. अन्येषामपि दृश्यते (पा० ६।३।१३७)

1. Here as well as in the following निपातस्य च (पा० ६।३।१३६) is taken in the same general sense which is given to it in the commentaries, though I am inclined to think that the अनुवृत्ति of द्व्यचोऽतः from the previous Sūtra should continue in this Sūtra also, otherwise it would be difficult to account for the inclusion of words like तु नु which are Nipātas in पा० ६।३।१३३.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

२३,२५, ३०–३५, ३७,३९, ४२, ४६, ४८, ५४—५६	
ऋ० प्रा० ७।१२–१४,१६,१८, २४,२७, २९–३३, ३९–४१, ५०–५६	द्व्यचोऽतस्तिङः (पा० ६।३।१३५)
,, ७।१७, ४३ ——	इकः सुञि (पा० ६।३।१३४)
,, ८।१—३	इकः सुञि । निपातस्य च । (पा० ६।३।१३४, १३६)
,, ८।४-५,८(?),१३, १५,२८, ३०–३३, ३५, ५०	निपातस्य च (पा० ६।३।१३६)
,, ८।६, ९, १३–१५, २८-३२,३४—३५	द्व्यचोऽतस्तिङः (पा० ६।३।१३५)
,, ८।७,१०–११, १३ —१५,२८—३५, ४८—५०	अन्येषामपि दृश्यते (पा० ६।३।१३७)
,, ८।१४—१६, २८ –३२,३४–३५,५० ——	ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् (पा० ६।३।१३३)
,, ९।१	विश्वस्य वसुराटोः (पा०६।३।१२८)
,, ९।१–२,४,६–१२, १३,१६,१७,,२२– २४, ३०, ३२,३३ ३८(?), ३९–४२, ४६—५२	अन्येषामपि दृश्यते (पा० ६।३।१३७)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ऋ० प्रा० ९।३,६,८,१०,१२, १७,२२	नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ (पा० ६।३।११६)
„ ९।८	द्व्यचोऽतस्तिङः (पा० ६।३।१३५)
„ ९।११,२३	मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ (पा० ६।३।१३१)
„ ९।११	वले (पा० ६।३।११८)
„ ९।१३-१६,२२—२४,४६, ५०-५२	अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः। (पा० ७।४।२५)। अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् (वा० ७।४।३५) अश्वाघस्यात् (पा० ७।४।३७)
„ ९।१५,१८,२१	न च्छन्दस्यपुत्रस्य (पा० ७।४।३५)
„ ९।२६,३२,३४, ३८ (?), ४६-४८, ५०—५२	तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य। (पा० ६।१।७)
„ ९।२७-२९,४६–४८	Cp. छन्दसि सहः (पा० ३।२।६३)
„ ९।३६	(पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्) दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च (वा० ६।३।१०९)
„ ९।३७	CP. मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् (पा० ३।२।७१)
„ ९।४६,४९	दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च (पा० ६।१।१२)
——	
„ १२।१७	Cp. चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च (म० पस्पशाह्निके)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ऋ० प्रा० १२।२०	(प्रादयः) उपसर्गाः क्रियायोगे (पा० १।४।५९)
,, १२।२१	प्राग्रीश्वरान्निपाताः । चादयोऽसत्त्वे । प्रादयः । etc. (पा० १।४।५६—९७)
,, १२।२०	मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः (पा० १।१।८)

,, १५।५	ओमभ्यादाने (पा० ८।२।८७)

,, १८।३७,४१	संयोगे गुरु । दीर्घं च । (पा० १।४।११–१२)
,, १८।३८....३९,४३	ह्रस्वं लघु (पा० १।४।१०)
,, १८।४०	हलोऽनन्तराः संयोगः (पा०१।१।७)

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

KÎRTI KAUMUDÎ AND ITS AUTHOR.

By

Santimoy Banerji, M.A., L.T., P.E.S. (U. P.).

Sources :—

(1) Kîrti Kaumudî, by Mr. Kathvate (Bombay Sankrit Series).

(2) Surathotsava-Nirnaya Sagar Press, Bombay.

(3) Kîrti Kaumudî-Gujarati translation by Acharya Ballabhji Hari Dutt.

(4) An article on Somesvara and Kîrti Kaumudî by Pt. Shiva Datta Sharma, Nagari Pracharini Patrika, New Series, Vol. IV, Part I, V. E. 1980, Vaisakh.

(5) Some notes on Somesvar Deva, by D. B. Diskalkar. Nagari Pracharani Patrika, Vol. V, Part III, V. E. 1981, Kartik.

Introduction.

Kîrti Kaumudî is a historical poem. It gives in detail the history of the Baghel branch of the Chalukya dynasty of Anhilwādā which had its head-quarters at Dholkā. The Baghels first occupied the rank of chiefs or Rānakas under the Chalukyas. This work also attempts to supply a brief running summary of the main line from Mûla Râj I to Bhim

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

Deva II. Baghels' rule from Lavana Prasad to Bisal Deo has been dealt with in this work in some detail.

Kîrti Kaumudî was first edited in 1883 A. D. by Mr. A. V. Kathvate in the Bombay Sanskrit Series. This work was translated in Gujarātī by Acharya B. Hari Dutta and was published by the Gujarat Vernacular Society, Ahamedabad, in 1908.

The authorship of this work is attributed to the poet Someśvara. Sanskrit scholars generally desist from giving particulars of themselves in their works. We are, however, fortunate in having sufficient information regarding Someśvara. At the end of each canto of Kīrti Kaumudī, it is maintained that the poet was the family priest of the Gujarat Kings :—

"श्रीगुर्जरेश्वरपुरोहितश्रीसोमेश्वरदेवविरचिते कीर्तिकौमुदीनाम्नि महाकाव्ये———वर्णनो नाम———सर्गः"

Someśvara mentions that he was the priest of Lavana Prasad of Dhavalakkaka, a prince descended from one of the kings of Anhilwādā. The poet incidently in a canto or two of Kîrti Kaumudî makes a passing reference about himself. The poet, however, in his other work entitled Surathotsava, has fixed a canto named 'कविप्रशस्ति' wherein he has supplied sufficient information about himself and some of his predecessors.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

SOMESVARA'S ANCESTORS.

There had been a town named Ânandpur specially resorted to by Brâhmins. This town may be identified with the present Baṛṛh-Nagar in Gujarat. The Brâhmins of that place were specially noted for their strict religious observances. The vices of the Kaliyuga could not enter the place on account of its sanctity. In truth, it was a pure Tirtha, i.e., a sacred place in the right sense of the term and that Gods abandoning the heavens were living in the place in the form of Brâhmins. There was a family of Brâhmins at this place named Gulebâ, descended from the Vashishtha Gotra, in which a worthy scholar named Sola was born. He rendered valuable services to Mula Râja I and thereby secured wide renown. He performed the Soma sacrifice at Prayâg and propitiated the Pitars (the manes) and succeeded in fully completing the Vâjapeya sacrifice. In short, it may be spoken of him that he was a performer of numerous sacrifices, a reciter of the Rig Veda, a distributor of gifts and one who had full control over one's passions. His son Lalla Sharma as well as his grandson Munja were priests of Durlabha Râja. Munja had been so serviceable to the king that he did not feel want for anything.

During the time of Soma, the son of Munja, the

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

Chalukya sovereign secured victory every-where. His son Âm Sharmâ had been a priest of Karna. He performed the Jyotiṣṭoma sacrifice and persuaded Karna I to build Shiva temples, to dig big tanks and to bestow profuse gifts on the Brâhmins. Once Karna was attacked by the Lord of Dhâra whose priest, having noticed some nervousness among his Râja's troops, produced a 'Krityā' by the Tantrik practices; but Âm Sharma, the priest of the Chalukya sovereign Karna, by the force of his Mantras, not only saved his own side, but through the agency of the same 'Krityā', created by the Purohita of the opposite party, got him killed.

A son named Kumâr became the Royal priest of the great sovereign Siddha Râja. He was highly meritorious. Through his blessings the king arrested the Lord of Sindh and put in prison with family the Lord of Malwa and compelled the proud Sapâd Laksha king to bend his head. He performed many sacrifices and dug out many tanks.

A son named Sarva Deva was born to Kumâr .He was a specialist in the Dharma Shâstra of Manu. He was devoted to Vishnu. Like his predecessors, he bestowed giftes on others, but never extended his hands for the same.

Amiga was the son of Kumâr. He primarily

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

followed the Vedic practices. Four sons were born to him, of whom the eldest was Sarva Deva. His second son was Kumâr, the third Munja and the fourth was Ahad. Sarvadeva put in the remains of Kumârpâla Deva in the Ganges water and satisfied the priests of Gayâ and Prayâga with many gifts. He used to worship the God Shiva daily and to extend due honour to the Brâhmins and for these reasons was highly praised every-where.

His brother Kumâr, too, succeeded in securing fame. At one time, during a solar eclipse, king Ajaya Pâla, successor of Kumârpâla, offered Kumâr vast riches, but he did not show any desire to have them. He used to worship God Katukeshvara and healed Ajaya Pâla's wounds received during war. Once on account of famine during the reign of MulaRaja II, he noticed the subjects reduced almost to skeleton. He persuaded the king to remit their rents. He selected Pratâp Malla born of the Râshṭrakûṭa clan as the king's Prime Minister. On one occasion the Chalukya sovereign appointed Kumâr as the commander of the royal forces and he succeeded in winning a victory over the enemy and thus proved himself worthy of the trust meted out to him. Once he fought with the army of Bindhya Varmâ, the Lord of Dhâra and grandson of Yasō-

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

varmâ and succeeded in driving him away completely as well as in totally destroying the royal palace at Gog and dug out a well in its place. He secured enough fortune in the battle other than money. He performed oblations (Shrâddha) of his forefathers at Gaya and gave away in gift gold and silver. He defeated the countless hosts of the Muslim kings at Rani Sar, performed the Tarpan of his ancestors in due order in the Ganges water and won reputation having excavated tanks in the dry places. He used to perform the Gâyatrî regularly and was skilled in the performance of the six duties in two ways—they are Adhyayana (study), Adhyâpana (teaching), Yajana (worship), Yâjana (to perform the duties of a priest), Dâna (charity or giving of gifts), Pratigraha (taking of gifts)—and in Sandhi (peace). He was also cognisant of Vigraha (the art of warfare), Âsana (maintaining a post against an enemy), Yāna (marching against an enemy), Saṃshraya (seeking alliance) and Dwaidhî Bhâva (double-dealing). He exhibited the knowledge of scriptures during the performance of sacrifices as well as feats of arms on the battle field. His fine figure was decked with the sacred thread and his hands conducted the affairs of state. His wife Lakshmi equalled the goddess of fortune on earth and carried on her husband's behests just as

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

Arundhati did. Three sons were born to Kumār, namely, Mahâdeo, Somesvara Deva and Vijaya.

Somesvara's account traces his descent so far. Though Somesvara omits the dates of his predecessors, yet he mentions the names of kings in whose time they flourished. The dates of the sovereigns of the Chalukya dynasty have been fixed from other sources and may be taken as the right dates for the contemporary priests as well. The dates of the Chalukya sovereigns of Anhilwâdâ as fixed by the modern researches along with their names in the order of succession are being given below and the dates of sovereigns will also fix up the dates of the contemporary priests :-

Names of priests	The names of the Chalukya kings of Anhilwâdâ	The dates of the Kings in V. E.
Sola	Mul Râja I	999-1052
Lalla Sharmâ	Châmund Râj	1052-1066
	Ballabh Râj	1066 (6 months)
Munja	Durlabh Râj	1066-1078
Soma	Bhim I	1078-1120
[illegible]m Sharmâ	Karna	1120-1140
Kumar I	Jaya Simha Siddha	
Sarva Deva I	Râja	1150-1199
Amig	Kumarpal	1199-1230

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

Kumar II	Ajaya Pâla	1230-1233
	Mul Raj II	1233-1235
Sômesvara	Bhim Deva II	1235-1298

The line from which Sômesvara was sprung had been a line of priests in continuous succession for two centuries and a half. The details already supplied of the duties of the ancestors of Someśvara will show that the Brâhmin and Kshatriya duties were carried on simultaneously. This question brought in the point as to how the duties of a brahmin could be reconciled with those of a Kshatriya. The commentator Durgâchârya while explaining a Ṛcha in the Nirukta states: 'पुरोहितः शान्तिकपौष्टिकाभिचारिकेषु कर्मसु पुर एनं दधति राजानः पुरस्कुर्वन्तीत्यर्थः'

The relation between the king and the priest is ancient and in Kauṭilya's Artha-Shâstra under the section Vinayâdhikâra, the chapter dealing with 'मन्त्रिपुरोहितोत्पत्ति', the origin of ministers and priests, fully deals with the origin of priests and lays down their duties as follows:

"पुरोहितमुदितोदितकुलशीलं षडङ्गवेदे दैवे निमित्ते दण्डनीत्यां च अभिविनीतमापदां दैवमानुषीणां अथर्वभिरुपायैश्च प्रतिकर्तारं कुर्वीत। तमाचार्यं नु शिष्यः पितरं पुत्रो भृत्यः स्वामिनमिव चानुवर्तते।

ब्राह्मणेनैधितं क्षत्रं मन्त्रिमन्त्राभिमन्त्रितम्।
जयत्यजितमत्यन्तं शास्त्रानुगम (गत) शस्त्रितम्॥"

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

He should be appointed as a priest who is descended from a high family, is of the right conduct, fully conversant with the Vedas and Vedangas, can fully realise the effects of Daivi and Manushi agencies, i.e., can rightly guess the trend of incidents to occur through the divine and human agencies and can dispel them through the means suggested in the Atharva Veda, is an adept in administrative principles and is modest.

The king or State who or which is adorned with able ministers, who or which follows the Shâstric rules, is in a position to bring under control an indomitable spirit without weapons and he or it remains always invincible.

It has already been stated that the name of Someśvara's father was Kumâr and that of his mother Lakshmi; his elder brother was named mahâdeo and his younger brother was called Vijaya. How far Someśvara's predecessors fulfilled their duties as priests has already been dealt with. Someśvara also speaks sufficiently about his wit and learning. His works show the varions subjects he had studied. His ancestors were primarily Vedic Pandits, but had not written any work. Had it been otherwise, Someśvara would certainly have referred to the works while writing out his work. The credit of

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

the authorship of a work wherein details about his ancestors have been given rests with him. While making allusion to the merit of his poems in Surathotsava, the poet refers to the praises bestowed on them by Vastupâla, Subhaṭa, Harihara and others.

In the works of collection of the pleasant sayings 'सुभाषितसंग्रह', a high place has been given to the poems of Someśvara. This shows that his poems were appreciated even in his own time.

Somes'vara refers in Surathotsave to his poetical gifts :—

काव्येन नव्यपदपाकरसास्पदेन
यामार्धमात्रघटितेन च नाटकेन ॥
श्रीभीमभूमिपतिसंसदि सभ्यलोक-
मस्तोकसंमदवशंवदमादधे यः ॥

Substance. Someśvara by composing a drama and a poetical work full of fine thoughts within an hour, satisfied the courtiers of the king Bhima Deva II. No trace is found at present of the drama and the poetical work referred to here.

Works Of Somes'vara.

The works and Prashastis of Someśvara, besides the Kîrti Kaumudî, which are available at present, are as follows :—

1. Surathotsava-This is a Mahâkâvya of 15 Sargas and the number of Shlokas is 1187. It has

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

followed the Devî Mâhâtmya or Sapta-shatî. The work has been published by the Nirnaya Sagar Press, Bombay.

2. Râma Shataka :—Dr. Bhandarkar secured a copy of this work containing twelve pages, each page covering twelve lines of thirty letters.

3. Kâvyâdarsha and a Commentary on it named Kâvya Prakâsha. The Catalogus Catalogorum attributes this work to Somesvara. But in reality the commentary, the authorship of which is attributed to Somesvara, is entitled as Kâvyâdarsha. Kâvyâdarsha and Kâvya Prakâsha are not separate works but are different names of the same work.

The commentator writes to say :—"इति भट्टसोमेश्वरविरचिते काव्यादर्शे काव्यप्रकाशसंकेते चतुर्थ उल्लासः"

This quotation raises up the point that Somesvara of this work was a different person and not the priest of the King of Gujarat.

Mr. Diskalkar writes to say that the commentator Somesvara was a resident of Kanauj and belonged to the Bharadwaj Gotra. The line quoted below will solve the point :—

भरद्वाजकुलोत्तंसभट्टदेवकसूनुना ।
सोमेश्वरेण रचितः काव्यादर्शः सुमेधसा ॥

A third Somesvara is referred to in a commentry on Kâvya Prakâsha known as बालबोधिनी in which thirty-

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

one commentaries on काव्यप्रकाश have been referred to. The third Somesvara was the son of Padma Nâbha belonging to the Garga Gotra. He was the minister of a certain prince named Kshema Raj. This is learnt from an inscription of 1106 Saka Era (V. E. 1241) obtained in a village called Balsana in western Khāndesh. (Archaeological Survey Report, Western Circle, 1918-19 ; pp. 45). This inscription is, however, silent on the question whether Somesvara wrote any work.

4. Ullâsa Râghava. This is a drama, each act of which concludes with a Shloka written in praise of Vastupâla.

5. The Prashasti in the Belwada temple of Tej Pal called Luna Vasahi on mount Abu. It is dated 1287 V. E. It gives an account of the descent of Tej Pal, the object of building the temple and other relevant facts.

6. Two Prashastis on the temple of Vastu Pal and Tej Pal on the Girnar Mountain.

7. A Prashasti on the temple of Vīr Nārāyan. This temple was built at Pātan by Bīr Dhaval. Somesvara composed a Prashasti of 108 Slokas for this temple. This fact has been referred to in the Prabandh Kosh of Râja Shekhara. No trace of this Prashasti is found at present.

8. One Prashasti of Somesvara is found at

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

Dabhohi on one side of the gate called Hira Bhogola. It contains several verses found in the Kīrti Kaumudī and in the Prashasti of Mt. Abu.

9. The inscriptions in the Vastupal's temples on the Shatrunjaya mountain are the compositions of the poet Somesvara.

10. Mr. Kathvate referes to a life of Kumārpāl written by Somesvara. It is said that the life could be found at the Bhāndars of Pātan. But recent searches at Pātan have not as yet brought the work to light.

Date of Somesvara.

Definite references to Somesvara's being a contemporary of Bhim Deva II, of Vira Dhavala and his son Visal Deva, are found. He was also a contemporary of Vastupâl and Tej Pal, the famous ministers of the Baghel Kings. Bhim Deva flourished between V. E. 1235 and 1298, and Visâl Deva wrested the state of Anhilwâdâ from Tribhuanpâla, the successor of Bhim Deva II. Bisal Deva reigned between V. E. 1300-1318.

Pandit Shiva Dutta Sharma suggests the date of Somesvara as between V. E. 1235-1318, whereas A. B. Hari Dutt in his Gujaratî Kîrti Kaumudi gives the date as between V. E. 1250-1300.

No reference is found to the fact whether

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

Somes'vara had any issue. His works may be taken as his true descendants.

SOME INCIDENTS OF SOMES'VARA'S LIFE.

Somes'vara secured the appointment of the two famous brothers Vastupâl and Tejpâl as ministers in the service of Vira Dhavala. He wrote a historical poem entitled Kîrti Kaumudî specially in praise of the two brothers. In Ullâsa Râghava, some references have been made to their merits and good work. Both the brothers were well-versed in policy, meritorious, brave, charitable and appreciators of the merits of the learned.

(a) The Story of Harihara:—It appears from the Prabandhas that there existed great rivalries between Somes'vara and the Jaina scholars of the court—one of them, Harihara, came to the court of Vira Dhavala. By his wit and learning, he gained the favour of the king as well as of Vastupâla. This roused the jealousy of Somes'vara who never attended the court when Harihara was present. But once the king sent for Somes'vara and asked him to read before Harihara a peom consisting of one hundred and eight verses which he had composed for being inscirbed on a tablet in a new temple of Vir Narayan built by the king. Harihara heard the verses and said that they were good and he knew them. The king looked

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

surprised, but Harihara immediately recited them word for word. Somesvara was overwhelmed with grief. When all left the court he went to Vastupâl, assured him that the poem was really his own and asked him how he could free himself from unmerited disgrace. Vastupâl advised him to seek the friendship of Harihara. Somesvara was obliged to listen to the advice and when he was thus humbled, Harihara one day went to the King's court and related how he had acquired by certain austerities the power of committing to memory, only by hearing once, a number of verses not exceeding one hundred and eight. He assured the king that the poem in question was an original composition of Somesvara. Somesvara's credit was re-established. Mr. Âcharya suppliments this story further. Vastupal was rather disgusted with the display of Harihara's pride. One day Harihara recited in the presence of Vastupal some verses of a new Naiṣadha Charita he had composed. Vastupal wanted to see the work. The work being handed over to him, he got it copied down by host of copyists and in order to give it the appearance of an antiquated work, he got the pages affected by smoke, placed them on dust, and got them bound in an old cover. The work was then placed in the collection of manuscripts of Vastupal.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

When Harihara enquired whether his work had been perused, Vastupal answered that he had read that work and after a search he found it in his collection of old works. This statement gave the poet a serious blow to his heart and he left the Baghel Court without seeing Someśvara and started for Soma Nath.

(b) Poetical gift displayed by Someśvara in the presence of Vastupala and Teja Pala.

Someśvara along with other poets received lands as gifts from Vastupal and Tejpal for maintenance. In order to express his gratitute Someśvara is said to have said :—

सूत्रे····वृत्तिः दुर्गसिंहेन धीमता ।
विसूत्रे तु कृता तेषां वस्तुपालेन मन्त्रिणा ।

Formerly wise Durga Singh made a commentary on the Sūtras of Grammar but it is surprising to note that the minister Vastupâl made Vritti (fixed, livelihood) without any Sûtra (without the composition of any Sûtra on Grammar)

Once Vastupâl reached Khambhât from Dholka. When he reached there, some horses which had been brought to the court by means of ships, were being landed. Vastupâl looked to the sea and the horses and enquired, 'प्रावृट्काले पयोराशिः कथं गाजतवर्जितः ?'

How is it that in the rainy season, the waters

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

of the sea are without roaring? Somesvara was in close proximity and he at once supplied the answer ;—

अतः सुप्तजगन्नाथनिद्राभङ्गभयादिव

The sea, being afraid of the God Vishnu being raised from sleep, has stopped its roaring.

At one time a few poets were holding pleasant conversation when Tejapala put in a riddle before them :—'काकः किं वा क्रमेलकः ?'

That is, crow or camel. Someśvara who had been present at the gathering at once supplied the answer :

'येनागच्छन्ममाख्यातो येनानीतश्च मे पतिः ।
प्रथमं सखि ! कः पूज्यः काकः किं वा क्रमेलकः ॥'

A woman asked her female friend "of the two animals crow and camel, the crow supplied the information of the coming of her husband and the camel bore him on its back to her and of these two, who is fit for a first welcome?"

Vastupal had excavated the famous Lalita lake which has been described by Someśvara as follows :—

"हंसैर्लब्धप्रशंसैस्तरलितकमलप्रत्तरङ्गैस्तरङ्गैः
नीरैरन्तर्गभीरैश्चटुलवककुलग्रस्यमानैश्च मीनैः ॥
वापीरूढद्रुमालीतलसुखशयितस्त्रीप्रणीतैश्च गीतै-
र्भाति प्रक्रीडदालिस्तवसचिवचलच्चक्रवाकस्तटाकः ॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

One day Someśvara reached the residence of Vastupāl and while asked to sit, he remained standing and said :

'अन्नदानैः पयःपानैर्धर्मस्थानैश्च भूतलम् ।
यशसा वस्तुपालेन रुद्धमाकाशमण्डलम् ॥

On account of Vastupal's glories rising from the bestowal of his gifts of food, drink, building of religious edifices e. g. temples etc., the whole of the earth up to the sky has been closed.

Someśvara's relation with the Ranakas of Dholka was cordial. One instance has already been cited in connection with Harihara's affairs. Another instance is in relation with Tejpal's victory over Ghughala. Bir Dhaval summoned a big assembly in order to honour Tejpâl and asked Someśvar to read a poem suitable to the occasion. Someśvara recited the poem—

मार्गे कर्दमसङ्कुले जलभृते गर्त्ता (?) शतैराकुले
खिन्ने शाकटिके भरेऽतिविषमे दूरंगते रोधसि ।
शब्देनैतदहं ब्रवीमि सततं कृत्वोच्छ्रितां तर्जनी-
मीदृक्षे विषमे विहाय धवलं वोढुं भरं कः क्षमः ॥

Substance : A difficult question arises when on the roads there are sufficient ruts and holes full of water and mud, the conveyances are broken, the loads are heavy and the destination, too, is far off ; it can be said with certainty that no other bull excepting Dhaval (Vir-Dhaval) can carry the loads !

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

Vir Dhaval was succeeded by his second son Visal Deva. He too had sufficient regard for Somesvara. Once it happened that while Simha, maternal uncle of Visal Deva, was passing on a palanquin, a Jaina Upasraya, a menial servant, threw some dirts over his head. Simha became furious, entered the monastery and beat the servant severely. The news having reached Vastupal, he regarded it as an insult to Jainism and ordered one of his Rajput servants named Bhānpal to strike off the right hand of Simha. This order was carried out, and he got the hand hung over the door of his palace. Expecting a reprisal from the king, as his maternal uncle had been asaulted, Vastupal got ready for defence. When matters came to a head, the king having consulted the poet Somesvara for the best course to persue, Somesvara reminded the king of the great services rendered to the State by Vastupal and Tejpal in the time of his father and so the affair was settled amicably. Thus Somesvara always excercised a sobering influence in times of crisis of the State.

Vastupala fell seriously ill in V. E. 1298 and died while on his way to Satrunjaya.

POETICAL MERIT OF SOMESVARA.

Mr. Kathvate thinks that Somesvara possessed to a certain extent the vision and faculty divine. His taste,

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

however, was affected by the currupt tendency of his age. His work is full of play upon words and all varieties of alliteration. But he employs these generally whenever he is writing on worn out and exhausted topics. Whenever he has got anything new to say and he frequently has it, his expression is happy and full of feeling. The dream of Vir Dhaval, containing the wail of the guardian deity of the kingdom of Gujarat for her past glory is a splendid composition. The descriptions of the morning and evening and of the seasons are also remarkable. Some of the reflections on moral and political subjects are extremely well-conceived. He spesks of the disinterestedness of Vastupal, the minister, and says that he was not only free from the desire of appropriating the wealth of the people but was even above the temptation of praise.

Somesvara's style is generally clear and felicitious and, barring the puns, the writing may be regarded as one of good taste.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

THE S'AKTI-SŪTRA.

Ascribed to Agastya.

Edited by

DR. M. D. SHASTRI.

The following *S'akti-sûtras* are based on a single transcript of the same in Bengali script so kindly lent to me by my friend M. M. Pandit Gopi Nath Kaviraj for their publication in these 'Studies.' He himself, I am under the impression, secured the transcript or its original from a Madrasi gentleman at Hardwar. The Sūtras are followed by a commentary (also published herewith) which runs only upto the 19th Sūtra. It is on the basis of this commentary that the Sūtras are ascribed to Agastya, as the comm. says: शाक्तेयसूत्राणि रचयितुकामो भगवानगस्त्यः प्रथमं तावत् 'अथातः शक्तिजिज्ञासा' इति सूत्रमारब्धवान्. The Sūtras are important as setting forth the philosophy of the S'akti cult and as such are sure to be of interest to scholars.

अथ शक्तिसूत्राणि

भगवदगस्त्यविरचितानि ।

अथातः शक्तिजिज्ञासा ॥ १ ॥

यत् कर्त्री ॥ २ ॥

यदजा ॥ ३ ॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

नान्तरायोऽत्र ॥ ४ ॥

तत्सान्निध्यात् ॥ ५ ॥

तत्कल्पकत्वमौपाधिकम् ॥ ६ ॥

समानधर्मत्वात् ॥ ७ ॥

तच्च प्रातिभासिकम् ॥ ८ ॥

यद्वन्धः ॥ ९ ॥

यदारोपाध्यासादैक्यम् ॥ १० ॥

शब्दाधिष्ठानलिङ्गम् ॥ ११ ॥

नानावान् ॥ १२ ॥

तच्च कालिकम् ॥ १३ ॥

अखण्डोपाधेः ॥ १४ ॥

यामेव भूतानि विशन्ति ॥ १५ ॥

यदोतं यत्प्रोतम् ॥ १६ ॥

तद्विष्णुत्वात् ॥ १७ ॥

ततो जगन्ति क्रियन्ति ॥ १८ ॥

नानात्वेऽप्येकत्वमविरुद्धम् ॥ १९ ॥

विचारात् ॥ २० ॥

यस्माद्द्रष्टृ दृश्यं दृश्यञ्च ॥ २१ ॥

द्रष्टृत्वव्यपदेशाद्वा ॥ २२ ॥

अविनाभावित्वात् ॥ २३ ॥

भिन्नत्वे नानियाम्यत्वे ॥ २४ ॥

अतथाविधा ॥ २५ ॥

यत् कृतिः ॥ २६ ॥

इच्छाज्ञानक्रियास्वरूपत्वात् ॥ २७ ॥

न सन्नासत् ॥ २८ ॥

सदसत्त्वात् ॥ २९ ॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तद् भ्रान्तिः ॥ ३० ॥

यत् सत् ॥ ३१ ॥

इदानीमुपाधिविचारः क्रियते ॥ ३२ ॥

लीयत तत्रैकदेशप्रवादः ॥ ३३ ॥

यस्मात्तारतम्यं जन्तूनाम् ॥ ३४ ॥

सैाम्यं जननमरणयोः ॥ ३५ ॥

पैानःपुन्यात् ॥ ३६ ॥

यदेव संसारः ॥ ३७ ॥

ऊर्णनाभिः ॥ ३८ ॥

साद्दश्यानन्त्यम् ॥ ३९ ॥

तत्सिद्धिरेव सिद्धिः ॥ ४० ॥

तद्वत्त्वात् ॥ ४१ ॥

यच्चैतन्यभेद (=भेदे) प्रमाणम् ॥ ४२ ॥

तद्बुद्धेः ॥ ४३ ॥

तन्नाशे तन्नाशः ॥ ४४ ॥

भूतभैातिकैा ॥ ४५ ॥

अन्यथाज्ञेयत्वं भावात् ॥ ४६ ॥

तन्निर्लेपः पुष्करपर्णतत्त्ववत् ॥ ४७ ॥

सतः ॥ ४८ ॥

पुष्पगन्धवत् ॥ ४९ ॥

मुक्तः सर्वो बद्धः सर्वः ॥ ५० ॥

यद्विलासात् ॥ ५१ ॥

तत् स्रष्टु(?)त्वानुमितेः ॥ ५२ ॥

अङ्गान्तरं व्यभिचरितम् ॥ ५३ ॥

नो दोषः ॥ ५४ ॥

यत् दे यत् पुराणः (*sic*) ॥ ५५ ॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

आस्यते जन्तुः ॥ ५६ ॥

भ्रश्यते स्वर्गात् ॥ ५७ ॥

आरोग्यस्य ॥ ५८ ॥

निर्विकारे क्रियाभावात् ॥ ५९ ॥

बन्धमोक्षयोश्च ॥ ६० ॥

सर्वत्र चिन्त्यम् ॥ ६१ ॥

शून्यत्वो वा निगलवत् (*sic*) ॥ ६२ ॥

पीतविषवह्निरोधोपलब्धेः ॥ ६३ ॥

तद्वियोगात् तद्वियोगः ॥ ६४ ॥

तद्भोगे तद्भोग इति ॥ ६५ ॥

तत्त्यागस्तद्व्याप्यत्वात् ॥ ६६ ॥

बन्धनैयत्यापत्तेः ॥ ६७ ॥

नास्तीति भ्रमः ॥ ६८ ॥

अस्तीत्यतिरिक्तमपि ॥ ६९ ॥

पक्षान्तरासिद्धेः ॥ ७० ॥

तदभावाभावात् ॥ ७१ ॥

लिङ्गमलिङ्गत्वं तल्लिङ्गम् ॥ ७२ ॥

प्राबल्यात् ॥ ७३ ॥

वशीकृतेशित्वात् कामिनीत्वात् मोहकत्वाद् वा ॥ ७४ ॥

यन्मातापितरौ ॥ ७५ ॥

वीजोत्पत्तेरैन्द्रजालिकम् ॥ ७६ ॥

न तज्ज्ञातेः ॥ ७७ ॥

निर्गुणत्वात् ॥ ७८ ॥

तत्कामित्वाद् व्यासः ॥ ७९ ॥

तत्परो जैमिनिः ॥ ८० ॥

तत्स्वाभिन्नो हयाननश्च ॥ ८१ ॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

उक्तवानगस्त्यः ॥ ८२ ॥

तद्वेदी वैष्कलायनः ॥ ८३ ॥

कण्ठः कर्त्तृत्वम् ॥ ८४ ॥

पराशरः प्राबल्यम् ॥ ८५ ॥

वशिष्ठो मोहनम् ॥ ८६ ॥

शुकस्त्वात्मानम् ॥ ८७ ॥

मातरं नारदः ॥ ८८ ॥

मन्वानास्तरन्ति संसारम् ॥ ८९ ॥

उक्तलिङ्गैः सद्भिः प्रमाणैः ॥ ९० ॥

तत्तु तित्तिरिः ॥ ९१ ॥

छन्दोकाश्च (?-गाश्च) ॥ ९२ ॥

मारीचस्तद्वादी ॥ ९३ ॥

यच्छिवः ॥ ९४ ॥

हरिरन्तर्गुरुर्वहिः ॥ ९५ ॥

कालो भेदे दुरुद्बोध्यः ॥ ९६ ॥

तल्लेशाः ॥ ९७ ॥

दहरव्यापित्वात् ॥ ९८ ॥

तत्परात्तद्वहिः ॥ ९९ ॥

एवं ब्रह्मविदः ॥ १०० ॥

अधर्मात् तद्बन्धः ॥ १०१ ॥

धर्मो हि वृत्तौ ॥ १०२ ॥

न मोहे हिंसा च यस्याः ॥ १०३ ॥

अतश्चित्तप्रमादः ॥ १०४ ॥

गौर्भारिणीमाठरायणोः (*sic*) ॥ १०५ ॥

न हि वेदो न हि वेद तद्विदः ॥ १०६ ॥

विन्दति वेदान् प्रकृतिम् ॥ १०७ ॥

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तरति तां तस्मात् ॥ १०८ ॥

ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मभूयाय कल्पत इति ॥ १०९ ॥

विदित्वैवं तरति ॥ ११० ॥

यत्कृत्वा ॥ १११ ॥

जैमिनिरनात्मेति ॥ ११२ ॥

गौणीति प्राचुर्यात् ॥ ११३ ॥

॥ इति शक्तिसूत्राणि ॥

अथ शक्तिसूत्रव्याख्या ।

इह खलु अल्पायुरल्पवीर्यमन्दबुद्धिमतः अविद्यासागरादात्मानमुद्धर्त्तुं सामर्थ्याभावेनाशक्नुवतो लोकानालोक्य कृपयाज्ञानगाढान्धकारप्रदीपानि(?) शाक्तेयसूत्राणि रचयितुकामो भगवान् अगस्त्यः प्रथमं तावत् "अथातः शक्तिजिज्ञासा" इति सूत्रमारब्धवान् ।

अत्र श्रुतिसमानार्थत्वात् कर्त्तव्येति । अथशब्द उच्चारणमात्रेण मङ्गलार्थः, अर्थस्त्वानन्तर्यम् । तथा च—साधनचतुष्टय(सं)पत्त्यनन्तरम् । अतः धर्म्मादीनां क्रमशश्चैव आधिक्यात् (?), यागादीनां चिरकालप्रयाससाध्यत्वेऽपि फलं प्रति संशयरूपत्वात्, वेदान्ते तावत् "आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इत्यत्र प्रथमं तावत् दर्शनमनूद्य (?) श्रोतव्यादीनां बहुविधतर्कसाध्यत्वेन बालानामबोधकत्वादिति हेतोः शक्तिजिज्ञासा कर्त्तव्येति ।

शक्तेर्जिज्ञासा शक्तिजिज्ञासा । का नाम शक्तिः । शक्लृ शक्तावित्यस्माद्ध धातोः क्तिन्प्रत्यये शक्तिरिति । सर्वभूतानामन्तर्यामितया प्रकाशयितुं शक्नोति इत्यर्थः । तथा च सूत्रम् "यां विना न गतिर्गम्यते" । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । अथ सुखसाध्यतया

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अनायासेन ज्ञानमुत्पाद्यत इत्यर्थः। तथा च श्रुतिः "अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते" इति। एवमनुबन्धचतुष्टयं निरूपितम् ॥ १ ॥

ननु वेदान्ताद्यनन्तसूत्राणां विद्यमानत्वात् किमर्थमपूर्वशक्तिरित्याक्षिप्य प्रति(वि)धत्ते "यत्कर्त्री" इति। ननु वेदान्ते ब्रह्मेति, सांख्यादिषु चित्तमिति, सगुणेष्वीश्वर इति यदुच्यते तदेव शक्तिरित्यस्मिन् प्रतिपाद्यते। यत्पुंस्त्वेन(?) जगज्जन्मादिकारणत्वमिति शास्त्रादिषु निरूपितं सैव कर्त्री। जगतः इति शेषः। इत्थम्—एकैव सत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन ब्रह्मविष्ण्वादिरूपतां भजते। तथा च सूत्रम्—"यश्चै(=श्चै)तन्यभेदे प्रमाणम्" इति। श्रुतिश्च "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इत्यादि ॥ २ ॥

नन्वेतादृशस्वल्पाया(?) मनोयोनित्वात् मनसः कृतकत्वेनानित्यत्वात् काष्ठाग्निवन्नाशिनः असत्त्वे सर्वज्ञत्वं न भवतीत्याशङ्क्याह भगवान् अगस्त्यः "यदजा"। यत्कारणमजा उत्पत्तिमन्न, यद्विलासात् सृष्ट्यादिरिति। तस्मात् सर्वज्ञरूप्येव कारणम्। ननु तादृक्रूपाप्रसिद्धा न जिज्ञासितव्या, यद्यप्रसिद्धा नैव शक्तया (?क्या) जिज्ञासितुम्। इत्याक्षिप्य प्रसिद्धैव। कुतः। अहमस्मीत्यात्मप्रत्यक्षविषयत्वात्। आत्मैव तादृशस्वरूपाप्रसिद्धापि (?) देहमात्रमात्मेति, मनोमात्रं नात्मेति(?) संशयादिवारणाय तादृशरूपजिज्ञासा अवश्यं कर्त्तव्या।

ननु तादृशस्य किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायां "मनोयोनित्वात्[1]" मनः योनिः कारणम् प्रमाणं तस्य भावः तत्त्वात्। श्रुतिः—"मनस्येवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन"। "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य

---

(1) Probably it is an additional Sūtra which is omitted in the Sūtras given above.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

मनसा सह" इति श्रुतिस्तु अपक ?)मुपलक्षणम्। मनसीति निश्चित्याप्तव्यम्—इत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

ननु मनसा निश्चितत्वविषये औपनिषत्सांख्ययोगादीनां वैयर्थ्यापत्तिरिति निश्चित्याह। "नान्तरायोऽत्र"। अन्तरे मध्ये ईयते प्राप्यते इति। अत्र मनोनिश्चयविषये मध्ये प्राप्य शास्त्रं न किञ्चिदपि। इतरेषां बहुप्रयासत्वेन एतेनैवालमित्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

नन्वीदृशमाहात्म्यं कुतः स्यादत आह—"तत् सान्निध्यात्"। तस्मिन् सान्निध्यं तत्स्थत्वं तस्मात्। विकलन(?)मात्रेणानितरापेक्षं ज्ञानमुत्पद्यत इति यावत् ॥ ५ ॥

ननु तत्-स्थत्वात् अणुत्वापत्तिरित्याशङ्क्य "तत्कल्पकत्वमौपाधिकम्" इति। तत्कल्पकत्वमणुत्वादिनिर्देशकत्वमौपाधिकम् उपाधिवशान्नेतव्यम्। कुतः। सर्वव्यापित्वात् ॥ ६ ॥

अत्र शङ्कते। सर्वव्यापित्वेन प्रकाशकत्वमुपपद्यते। कुतः। "समानधर्म्मत्वात्"। समाना धर्म्माः चैतन्यव्याप्यत्वादयः। तेषां भावः तस्मात् तत्स्थत्वं नोपपद्यते ॥ ७ ॥

तस्याहोभिर्वाधिकरणवति स्वप्रकाशकत्वमुपपद्यते वा। भास्यते अनेनेति भासः। प्रतिभासे भवं प्रातिभासिकम्। स्वप्रकाशयोग्यं तच्चैतन्यमप्यादर्शमुखवत् बुद्धौ बोधयितव्यम्। तर्हि "यदोतं यत् प्रोतम्" इति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः। वस्तुतः आदर्शने असत्ता(?त्वा)दिति चेत्। न। साभ्रनक्षत्रस्य अपरिच्छिन्नस्य जलादौ विद्यमानत्वात्। अत्राह ॥ ८ ॥

यद्येवमतोऽस्य अज्ञानमेव बन्धः जीवस्योपजीव्यते, बन्धस्य मिथ्यात्वात्। ततश्चोत्तरत्र सूत्रकार एव वक्ष्यति। तथा च मनोमात्रकलन (?) एव सर्वं न तु किञ्चिदत्रास्ति। कुतः। "नेह नाना" इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

यदारोपस्य यत्प्रतीतेः। तथा च सूत्रम्—"यां विना न

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

गतिर्गम्यते" । यद्वू रूपादीनामध्यासादिना प्रतीयमानमेव । तथा च स्मरन्ति "अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चैक्यं विभेदतः । आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततोऽद्वयम्" ॥ इत्यादिवाक्याच्च ॥ १० ॥

तच्छक्तिमयेन प्रतिभाव्यमानं जगदधिष्ठानस्य कारणस्य लिङ्गं गमकम् । ननु एतादृशमोहनमात्रेण जगद्रूपेण किमर्थं परिणमिता, परिणामिन्याः यतत्वात् (?) परिणामस्यापि तत्त्वात् । अनेकेषां सत्यत्वे कथं ज्ञानेन व्यावर्त्तेत । बाढम् । व्यावहारिकपारमार्थिक-भेदेनाङ्गी कृतत्वात् ॥ ११ ॥

ननु कथं ज्ञेयः नानादीनां विद्यमानत्वात् । किंच नानादिष्वा-ध्यारोपितत्वात । तथा च सूत्राणि—"तत् कामित्वात्" (इत्य्) आरभ्य "मन्वानास्तरन्ति संसारम्" इत्यन्तानि गमकानि । सांख्य-कृद्भिश्च "नानोपाधिषु यन्नानारूपं भात्यनलार्कवत् । तत् समं सर्वभूतेषु" इत्यादि ॥ १२ ॥

ननु सर्वेषां तद्व्याप्यत्वेन "सर्वं प्रकृतिमयम्" इति सूत्रेण सकलजनानां व्यावहारिकत्वेनैव सिद्धे सर्वेषां मोक्षापत्तिः । अत आह । तच्च व्यापकत्वञ्च । कालिकं कालसम्बन्धान्नेतव्यम् । ननु(?) सदा विद्यते सर्वेषां सततयथानेन(?) । तथा च सर्वं तद्रूपेण निश्चेतव्यं, न तु स्वरूपेण ॥ १३ ॥

अखण्डेषु समस्तेषु उपाधिः सम्बन्धः यस्याः । समत्वात् । श्रुत्या च गम्यते ॥ १४ ॥

ननु पापपुण्यतारतम्येन स्वर्गनरकाद्युच्चावचेषु प्रविशमानाः तत्रस्थानामपेक्षयानुभवन्ति । तस्मान्न सर्वनियन्तृत्वम् इति चेन्न । यामेव भूतानि विशन्ति प्रविशन्ति तद्रूपेण अधिकारादित्यर्थः । तद्विषयमुत्तरत्र वक्ष्यति ॥ १५ ॥

ननु तद्रूपत्वं कथं सम्भवति, एकस्य सर्वत्रान्वयासम्भवादित्यत आह "यदोतं यत्प्रोतम्" इति । येन कारणेन ओतं व्याप्तं येन जगता

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्रोतं तन्तुपटवत् । इत्थं कारणं विहाय न कदापि वर्त्तते । कार्यं नाम कारणानन्यत्वम् । कारणसत्ताव्यतिरिक्तसत्ताशून्यत्वमिति यावत् । तथा च सर्वे तद्रूपा इति नोक्तदोषः ॥ १६ ॥

नन्वाकाशवत् तद्व्यापकत्वं कथमत आह—"तद्विष्णुत्वात्" । तस्य कारणस्य विष्णुत्वात् व्यापकत्वात् । विष्लृ व्याप्ताविति । उणादिना "णु" प्रत्ययः । तथा च आकाशवत् सर्वगतस्य नित्यः । तथा च सूत्रमपि ॥ १७ ॥

ननु जलस्थलनभओकसामनेकेषामपि एकयाधिष्ठातृत्वं न भाव्यते । अत आह—"ततो जगन्ति क्रियन्ति" । तत एव क्रियन्ति, परमाणूनारभ्य भूतपर्यन्तानि जगन्ति उत्पद्यन्ते । तथा चैकशास्त्र-कर्त्ता(?) तत्सर्वज्ञानं यथा भवति तीर्थतरः प्रभूतः तद्वदत्रापि योजनीयम् । कुतः । तस्या एव मूलत्वात् कारणत्वात् । श्रुतिश्च "सु (?) मृत्युरासीत्" इत्यादि । तत् प्रथमत आकाशादिरूपेण परिणमितेत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु एकस्यानेकरूपत्वं कथमुपपद्यते । परिणामोपलब्धेः । परिणामस्य अनेकपरिणमितस्योपलब्धेर्दृष्टत्वात् । लोके च मृदादिषु । श्रुतिश्च "तत् स्रष्टा" इत्यादिः । ब्रह्मसूत्रेऽपि "अंशो नाना-व्यपदेशाद्" इत्यादि । ननु परिणामित्वव्यपदेशात् सर्वाकारं कारण-मासीत् । सर्वज्ञानेन विषयादिज्ञानानां प्रयोजनत्वमेव । तथा च परिणामस्य अनित्यत्वस्य दृष्टत्वात् "एष जनो अमृतः" इत्यादि-श्रुतिकोपोपलब्धिप्रसङ्ग इति चेन्न । नानास्वरूपेण स्थितत्वेऽपि एकत्वं कूटस्थत्वम् अविरुद्धम् । न दोषः । दृष्टत्वात् । घटादिषु मृत्त्वेनैवैकत्वम् । अत्र परिणामत्वञ्च विवृत्तत्वं (?) विषमसत्ताक-कार्यत्वम् । वाचारम्भणश्रुतिश्च कारणस्यैव सत्यत्वं ब्रवीति ॥ १६ ॥

I have given the commentary as it is found in the transcript. Though full of mistakes and too much

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

succinct in many places, it is yet important as showing the traditional way of interpreting the Sūtras. Let us hope that the publication of this portion of the commentary may lead to the discovery of the whole work which will be an invaluable guide to the proper understanding of these unique Sūtras.

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC.O Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC-0 Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri